

С. О. Голованов

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС

6

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Інтегрований курс**

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Історія – скарбниця наших діянь,
свідок минулого,
приклад і повчання для сьогодення,
застереження для майбутнього.

М. Сервантес

Тернопіль
Астон
2019

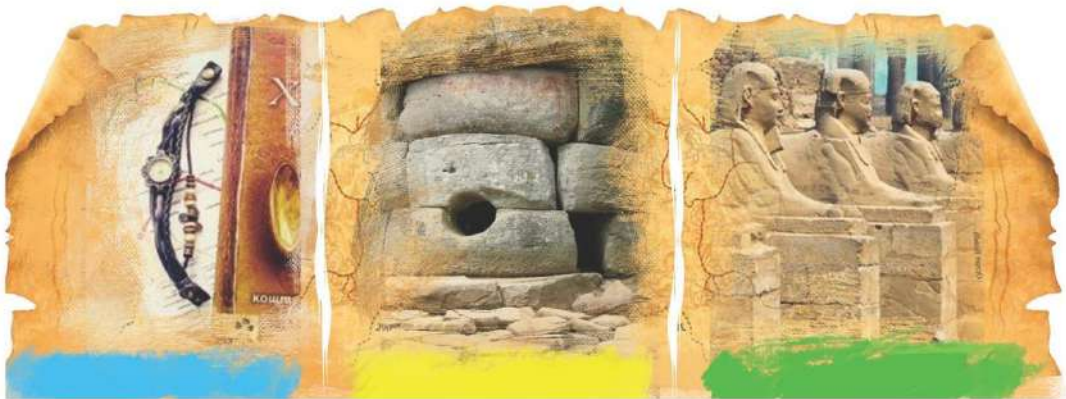
ІСТОРІЯ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Інтегрований курс

ВСТУП

РОЗДІЛ 1
ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ.
АРХЕОЛОГІЧНІ
КУЛЬТУРИ

РОЗДІЛ 2
СТАРОДАВНІ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ
ТА АФРИКИ

С. О. ГОЛОВАНОВ

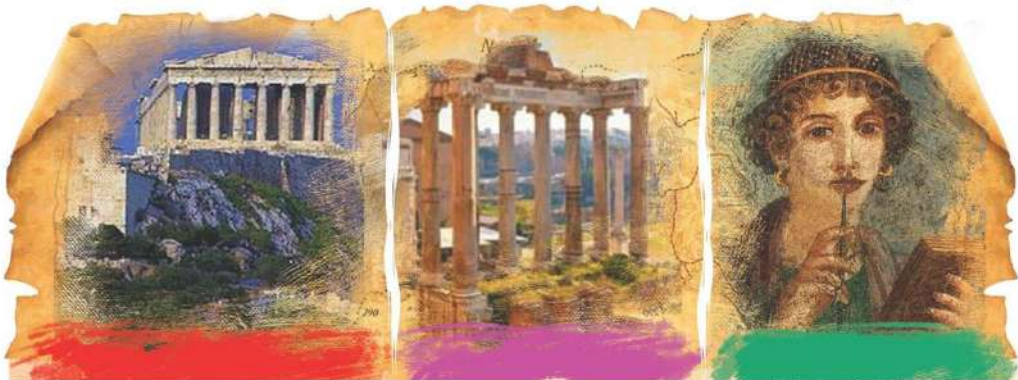
СТАРОДАВНЬОГО

СВІТУ

Підручник для 6 класу
закладів загальної
середньої освіти

РОЗДІЛ 3
АНТИЧНА
ЦИВІЛІЗАЦІЯ
ТА ЇЇ СУСІДИ

РОЗДІЛ 4
ВНЕСОК ДАВНІХ
ЦИВІЛІЗАЦІЙ,
КУЛЬТУР, НАРОДІВ
В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Пригадаймо!

Зрозуміти й запам'ятати!

Перевіряємо засвоєння навчального матеріалу.

Працюємо з історичними поняттями, термінами, датами і картами.

Поміркуймо разом (Працюймо в групах).

Працюймо творчо.

Рубрика «Ерудит-Онлайн» — ознайомлюємося з цікавими фактами, історичними джерелами тощо.

Голованов С. О.

Г 61 Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. Історія Стародавнього світу. — Тернопіль : Астон, 2019. — 256 с.: іл.

ISBN 978-966-

Зміст підручника відповідає чинній програмі МОН України з предмета «Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс» для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Навчальний матеріал, поданий у підручнику, сприятиме розвиткові аналізування й зіставлення історичних подій, а також формуванню розуміння історичного минулого українського народу як складової історії людства.

Ураховуючи новизну і певну складність вивчення історії для молодших підлітків, підручник представлено у вигляді уявної мандрівки в часі, протягом якої школярі разом з учителем можуть яскраво уявити історичні події так, ніби бачили їх на власні очі. Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості шестикласників.

Видання призначено для навчання учнів (учениць) у 6 класі, студентів педагогічних навчальних закладів, а також педагогів-істориків.

УДК

ЗМІСТ

Подорож у минуле	7
ВСТУП ДО ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	
§ 1. Повторення вивченого в 5 класі. Особливості епохи Стародавнього світу.....	9
<i>Практична робота № 1 «Відлік часу в історії Стародавнього світу»</i>	<i>17</i>
РОЗДІЛ I. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ	
§ 2. Виникнення людини	21
§ 3. Становлення людства	28
§ 4. Господарство первісних людей	33
§ 5. Розвиток господарства. Неолітична революція	39
§ 6. Духовна культура та вірування людей	43
<i>Практична робота № 2 «Стоянки та пам'ятки первісних людей на території України» ...</i>	<i>48</i>
§ 7. Перші археологічні культури на території України.....	52
§ 8. Початок формування держави та цивілізації	57
РОЗДІЛ II. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ ТА АФРИКИ	
Тема 1. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ	
§ 9. Цивілізація долини Нілу	73
§ 10. Єгипетська держава.....	80
§ 11. Розквіт могутності Єгипетської держави.....	87
§ 12. Релігія, міфологія та культура Стародавнього Єгипту	95
<i>Практична робота № 3 «Міфи та релігія Давнього Єгипту. Ехнатон»</i>	<i>102</i>
Тема 2. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ПЕРЕДНЬОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ.	
§ 13. Найдавніші держави Дворіччя. Стародавній Вавилон.....	110
§ 14. Фінікія та її сусіди в давнину	118
§ 15. Месопотамія в I тис. до н. е.....	127
§ 15-а. Культура та релігія народів Передньої Азії (на розсуд учителя).....	137
Тема 3. СТАРОДАВНІ ІНДІЯ ТА КИТАЙ	
§ 16. Стародавня Індія.....	144
§ 17. Релігія та культура Стародавньої Індії	149
§ 18. Стародавній Китай	156
§ 19. Релігія та культура Стародавнього Китаю	162
<i>Практична робота № 4 «Писемність, освіта та наукові знання в Стародавньому Китаї» ...</i>	<i>169</i>
РОЗДІЛ III. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ СУСІДИ	
§ 20. Особливості цивілізацій Стародавнього Сходу й античної греко-римської цивілізації	176
Тема 1. СТАНОВЛЕННЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	
§ 21. Природа й населення Стародавньої Греції	181
§ 22. Мінойська й Ахейська палацові цивілізації	184
<i>Практична робота № 5 «Давньогрецьке суспільство за поемами Гомера»</i>	<i>192</i>
§ 23. Греція у VIII–VI ст. до н. е.....	199
§ 24. Завершення становлення держави в Афінах	202
<i>Практична робота № 6 «Спартанський поліс. Побут та виховання спартанців»</i>	<i>208</i>
§ 25. Велика грецька колонізація	215
§ 26. Кіммерійці та скіфи на території сучасної України.....	221
<i>Практична робота № 7 «Геродот про скіфів. Історичні джерела про Скіфський похід Дарія I»</i>	<i>229</i>

Тема 2. АНТИЧНА ГРЕЦЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

§ 27. Греко-перські війни	239
§ 28. Розквіт афінської демократії	244
<i>Практична робота № 8 «Господарювання та повсякденне життя в Давній Греції»</i>	<i>249</i>
§ 29. Втрата Грецією незалежності	254
§ 30. Досягнення грецької культури.....	259
<i>Практична робота № 9 «Архітектура та скульптура в Давній Греції»</i>	<i>265</i>
<i>Практична робота № 10 «Міфологія та релігія давніх греків».....</i>	<i>271</i>

Тема 3. ДОБА ЕЛЛІНІЗМУ

<i>Практична робота № 11 «Особистість і діяльність Александра Великого за історичними джерелами»</i>	<i>278</i>
§ 31. Утворення та розквіт елліністичних держав в IV–II ст. до н. е. Елліністична культура	288

Тема 4. СТАРОДАВНІЙ РИМ У VIII–I ст. до н. е.

§ 32. Природні умови Італії та виникнення міста Рима	298
§ 33. Римська республіка V – середини III ст. до н. е.	302
§ 34. Воєнна експансія Риму й утворення Римсько-Середземноморської держави	308
§ 35. Римська армія	314
§ 36. Римське суспільство в середині III – середині II ст. до н. е.	318
§ 37. Римляни та їхнє життя	321
<i>Практична робота № 12 «Римське рабовласницьке помістя за даними джерел».....</i>	<i>325</i>
§ 38. Римська республіка в II–I ст. до н. е.	326
§ 39. Руйнування та падіння республіканського ладу в Римі	329
<i>Практична робота № 13 «Історичні портрети Цезаря і Цицерона».....</i>	<i>335</i>

Тема 5. ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ ТА РАННЯ ІМПЕРІЯ

§ 40. Встановлення імперії в Римі	337
§ 41. Римська імперія в I–II ст. н. е. (<i>на розсуд учителя</i>)	341
§ 42. Місто Рим і життя його мешканців	346
§ 43. Виникнення християнства	349

Тема 6. ПІЗНЯ РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

§ 44. Римська імперія в II–III ст.	353
§ 45. Пізня Римська імперія в IV–V ст.	355
§ 46. Християнська церква (<i>на розсуд учителя</i>)	358
§ 47. Падіння Західної Римської імперії	361
<i>Практична робота № 14 «Культура Давнього Риму»</i>	<i>366</i>

РОЗДІЛ IV. ВНЕСОК ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ, КУЛЬТУР, НАРОДІВ В ІСТОРІЮ ЛЮДСТВА

§ 48. Антична цивілізація та Україна	376
<i>Практична робота № 15 «Історичні джерела про суспільне та господарське життя і духовний світ давніх слов'ян»</i>	<i>382</i>
§ 49. Слов'яни під час Великого переселення народів	386
§ 50. Витоки сучасних цивілізацій	391
Між минулим і майбутнім	396
<i>Хронологічна таблиця.....</i>	<i>398</i>
<i>Словник термінів</i>	<i>399</i>

Подорож у минуле

Ви ніколи не мріяли про подорож у минуле? Винайти машину часу й поринути на ній у сиву давнину? Обіцяю, це буде захоплива пригода. Торік, у 5 класі, ви гортали сторінки історії нашої країни, яка є складовою минулого всього людства. А нині ми вирушаємо в ті часи, коли на планеті з'явилися перші істоти, утворилося людське суспільство (сукупність людей, об'єднаних прагненням вижити), утворилися перші держави. Усі ці події відбувалися протягом мільйонів років. Їх вивчає особлива наука — історія Стародавнього світу, що є першою складовою всесвітньої історії. Отже, цей підручник буде вашим компасом для далекої подорожі, але ним необхідно вміти користуватися.

Щоб не збитися з правильного шляху, на уроці потрібно прочитати параграф, що має певну назву. Зміст параграфа поділено на окремі частини, які, своєю чергою, мають номер і назву, — кожна з них буде сходинкою в давнину. В оповіді про події минулого **виділені** імена історичних осіб, назви місць подій і дати, а також деякі нові, незнайомі для вас слова — терміни. Пояснення нових понять подано на берегах сторінки. Висновки виділено *курсивом*. Таким самим шрифтом позначено слова або речення, що мають особливе значення.

Прочитавши параграф, спробуйте відповісти на запитання та виконати завдання, подані наприкінці тексту. Якщо це виявиться складно, значить, ви були неуважні під час нашої подорожі. Просто слід прочитати параграф іще раз. Особливу увагу зверніть на дати, без них ви не зрозумієте, у якому часі перебуваєте, і не зможете відшукати в минулому цікаві події та потрібних вам людей.

Запитання, що змушують згадати попередні параграфи, допоможуть вам краще засвоїти набуті знання. Завершують підручник хронологічна таблиця, словник термінів та уривки з історичних письмових джерел.

Отже, ви готові до мандрівки в минуле? Чудово! Ми вирушимо в дуже цікаву подорож, яка триватиме протягом навчального року!

Хай щастить вам у навчанні!

Автор

ВСТУП ДО ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

§ 1. Повторення вивченого в 5 класі. Особливості епохи Стародавнього світу

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Історія
2. Історичні джерела
3. Хронологія
4. Літочислення
5. Архів, бібліотека, музей

- а) писемні, усні, речові пам'ятки;
- б) наука про минуле людства;
- в) місця зберігання історичних пам'яток;
- г) наука про способи обчислення часу;
- ґ) датування подій минулого, визначення їхньої послідовності в часі.

1. Що таке історія. Час і простір в історії. Історичні джерела

Історію людства вивчає наука, яка називається **всесвітня історія**. Учені поділяють її на великі періоди: **історія Стародавнього світу**, **історія Середніх віків**, **Нова історія** та **Новітня історія**. Кожен із цих періодів вивчає окрема галузь історичної науки. Ви ознайомитеся з ними в старших класах. Будьте впевнені — це вам сподобається.

Пізнавати нове завжди цікаво, а поринути в історію — найцікавіше заняття. Ця наука захопить вас подіями минулого, розповість про вражаючі пригоди наших предків, навчить краще розуміти сьогоdnішній світ.

6 клас	7 клас	8–9 класи	10–11 класи
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ	НОВА ІСТОРІЯ	НОВІТНЯ ІСТОРІЯ
			
близько 5 млн р. до н. е. – 476 р. н. е.	476 р. н. е. – поч. XV ст.	XV ст. – XIX ст.	1901 р. – XXI ст.

Знання й розуміння історії робить людей освіченими й мудрими. За стародавніх часів історика називали «передавач часу», тобто вважали людиною, яка наближає минуле до сьогодення, робить його зрозумілішим для нащадків. Кожен історик має відповісти на такі запитання: *Що відбувалося? Де і коли?*

Щоб знайти на всі ці запитання відповіді, історики всебічно досліджують події минулого. Дослідники розміщують ці події в історичному просторі, тобто

дїзнаються, де саме сталося те, що цікавить у минулому. У цій справі стають у пригоді історичні карти. Вони допомагають **зануритися в історичний простір**.

Щоби стати гарним істориком, фахівцем зі своєї справи, потрібно добре вивчити історичний простір. Інакше, опинившись у минулому, ми не зрозуміємо того, що відбувається навколо, і можемо потрапити в небезпеку.

Одночасно треба встановити, наскільки давно відбувалися події минулого. Це називається: **визначитися в історичному часі**.

Отже, відбуваючи в минуле, ми будемо постійно стежити за двома орієнтирами: історичним часом та історичним простором.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Припустімо, що на узбережжі Середземного моря була знайдена золота монета. На ній зображено погонича в бойовій колісниці з двома кіньми. Є і напис грецькими літерами **ΦΙΛΙΠΠΟΥ** (тобто «те, що належить Філіппу, Філіппове»).

Щоб ця знахідка мала наукову цінність історики мають визначити: а) хто зображений на монеті; б) де вона створена; в) коли її карбували.

Отже, Філіпп II — цар Македонії. Жив він приблизно у 382–336 рр. до н. е. Таким чином, *історичний простір* цієї знахідки — держава Македонія, її територія, культура, населення. А *історичний час* — четверте століття до нашої ери.

Якщо цілком зануритися в історичний час і простір, то стане зрозумілим, чому царя зображено як погонича: колісниця з його кіньми перемогла на Олімпійських іграх, що було дуже почесно. За правління Філіппа II Македонія перетворилася на могутню державу.

У п'ятому класі ми дізналися, що історики черпають знання з **історичних джерел**. Джерела поділяються на три основні різновиди: **писемні, усні та речові**. Історичні джерела — це віконця, через які можна зазирнути в минуле.

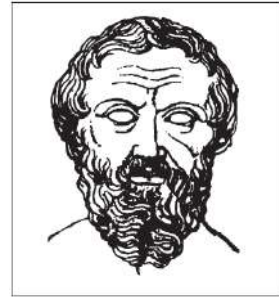
На цих ілюстраціях — речові, писемні, усні історичні джерела. Яке джерело відображає кожний із малюнків? Відповідь обгрунтуйте.

Отож, ви підготувалися до подорожі в часі. Тепер вас можна називати «майбутнім істориком», і ви готові до подорожі в минуле! Сьогодні ми розпочинаємо вивчати **історію Стародавнього світу**. Що ж приховане за цією магичною й загадковою назвою?

Наука, що зветься історією, склалася дуже давно.

У V ст. до н. е. в Греції жила мудра людина на ім'я **Геродот** — географ, учений-мандрівник. Він задумав написати розповідь про події греко-перських війн (докладно про них ви дізнаєтеся пізніше — уявно мандруючи Стародавньою Грецією). Греки дуже пишалися своєю перемогою над персами. Пишати й насправді мали чим — ворог був сильний, перемога над ним — почесною. Тож Геродот мріяв увічнити героїзм рідного народу. Подорожуючи, накопичував знання про минуле всіх народів, які воювали проти греків. Він збирав спогади свідків подій, згадки про різноманітні події. Урешті Геродот створив величезну наукову працю й назвав її «Історія», що грецькою означає «розповідь про те, що дізнався».

Історичні літописи створювали й раніше, але Геродот першим спробував описати історичні події, що відбувалися протягом великого періоду життя багатьох народів. Так була започаткована наука **історія, яка досліджує події минулого, їх взаємозв'язок, причини та наслідки**. Без цієї науки люди не знали б свого минулого і тому гірше розуміли б сьогодення. Знання про минуле допомагає народам обирати кращий шлях розвитку, не повторювати помилок попередніх поколінь.

Геродот, «батько історії» (близько 486–425 рр. до н. е.)

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Геродот першим описав Скіфію (давня держава на теренах сучасної України) і народи, які її населяють. Давньогрецький історик розповів, зокрема, про скіфські річки: Істр (Дунай), що «тече через усю Європу»; Борисфен (Дніпро) «біля моря — могутня ріка. Тут до нього приєднується Гіпаніс (Південний Буг), що впадає в той самий лиман».

Також Геродот переказав чимало міфів про скіфів. Наприклад, про їх шлюб з войовничими жінками з племені амазонок, чим можна, на думку історика, пояснити скіфський звичай, що забороняє дівчині виходити заміж, поки вона не вб'є ворога.

2. Своєрідність епохи Стародавнього світу як першого етапу в історії людства

Історія Стародавнього світу, шлях, яким ми мандруватимемо, — це складова всесвітньої історії. **Історія Стародавнього світу вивчає найдавніший період минулого людства: часи від виникнення найдавніших предків людей (це відбулося майже п'ять мільйонів років тому) до 476 р. нашої ери.**

Історичний шлях Стародавнього світу має свої відтинки, етапи, повороти. Перший його етап (розділ) — **історія первісного суспільства**. Ми побачимо наших найдавніших предків, *дізнаємося, як утворились об'єднання перших людей, як вони згуртувалися в суспільство, як виникла нерівність*.

Далі перенесемося до **Стародавнього Сходу**, де спостерігатимемо, як утворювалися найдавніші держави; побачимо, як споруджували велетенські піраміди, що до нашого часу височіють на землях Єгипту. Відвідаємо вулиці та площі Вавилону; помандруємо далі на схід і поглянемо, як будували Велику Китайську стіну; ступимо на землю Фінікії та Іудеї, оглянемо місто Єрусалим.

Чимало часу в уявних мандрівках приділимо **Стародавній Греції** — країні дивовижної краси. Зокрема, ознайомимось з її історією, чудовою культурою, мудрим і героїчним народом. Там ми дослухаємося до шурхоту вітру між білосніжних колон античних храмів; торкнемося мармурових скульптур, які створили геніальні Фідій і Пракситель; на вулицях Афін зустрінемо Сократа в супроводі учнів.

І, нарешті, потрапимо до **Стародавнього Риму**, що спочатку був невеликим селищем на березі річки Тибр. Згодом воно поступово перетворилося на місто, відтак — на могутню державу, яка силою зброї своїх легіонів захопила майже весь світ. Проте ніщо не буває вічним. Минули століття, і Рим виснажився в боротьбі з підкореними народами та рабами. Римська держава, наче колос (велика статуя) на глиняних ногах, упала під ударами сильних племен-варварів і розкололася на безліч уламків. Варварські народи утворили на території імперії королівства, створили власну цивілізацію.

Падіння Західної Римської імперії (476 р.) — це кінцевий пункт нашої мандрівки країнами Стародавнього світу.

3. Історичні джерела з історії Стародавнього світу

Поняття «історичні джерела» загалом уже добре відоме вам — ви ознайолювалися з ним у 5 класі, згадували його і цього року. Отже, щоб дізнатися про далеке минуле, історики користуються *джерелами знань про давнину*, або **історичними джерелами**, яких є кілька різновидів (усні, письмові та речові).

Чимало відомостей історики отримують із **письмових джерел** — стародавніх літописів, державних документів тощо. *Минуле людства, відтворене в письмових джерелах, називають історичним часом*.

Зазначимо, що науковці-історики використовують ще й іншу, детальнішу, класифікацію джерел з історії Стародавнього світу.

Писемність утворилася кілька тисяч років тому. Історія ж людства нараховує мільйони років. Як можна дізнатися про те, чого нема в письмових джерелах?

У цьому допомагають залишки діяльності людини.

ХРОНОЛОГІЯ	СТАРОДАВНІЙ СВІТ	АРХЕОЛОГІЯ	АНТРОПОЛОГІЯ	ЕТНОЛОГІЯ	
		1901 р. – XXI ст.		 	
		XV ст. – XIX ст.			
		476 р. – поч. XV ст.			
близько 5 млн р. до н. е. – 476 р.	 				

Як працюють археологи?

Там, де є поселення, на землі тим чи іншим чином опиняються побутові речі: уламки посуду, інструменти тощо. На полі битви залишаються зброя та обладунки. Згодом усе це заростає травою, заноситься піском, тобто опиняється під ґрунтом. Так утворюється *підземний шар*, який зберігає сліди діяльності людей у певний час, — **культурний шар**. Зрозуміло, що пізніший (верхній) шар розташований над раннім (нижнім). Тому за глибиною розміщення (історики кажуть — залягання) предмета під землею можна виявити, коли він туди потрапив.

Вивчає минуле за речовими залишками діяльності людства **археологія**. Це одна з історичних наук, яка досліджує минулі часи, вивчаючи залишки господарчої діяльності давніх людей. Такі залишки науковці називають **археологічними джерелами**.

Щоби здобути такі цінні залишки, археологи ретельно шукають місце розкопок. Відтак обережно починають шар за шаром виймати землю і так заглиблюються від пізніх до давніших та глибших культурних шарів. Усі предмети, що знаходять, археологи обережно збирають, зазначають глибину знахідки, і пакують. Потім знахідки уважно досліджують у лабораторіях, щоб дізнатися, як давні люди господарювали. Нас цікавить, що у ті часи люди вміли робити, які знаряддя використовували й у який спосіб, чим вони харчувалися тощо. Археологічні джерела дають чимало цінних відомостей про минуле для тих, хто досліджує історію.

На нашій планеті й досі є племена, які живуть у первіснообщинному ладі. Вивчаючи їхнє життя, учені дізнаються про минулі часи. Це царина **етнографії** (тепер ця наука називається **етнологія**) — історичної науки про особливості життя, побут, господарство, перекази, вірування народів. Ця наука вивчає **етнологічні джерела**.

Знання про розвиток наших найдавніших предків історикам дає **антропологія** — наука, що вивчає залишки викопних істот, походження й розвиток людини. Методи антропології допомагають за формою кісток відтворити зовнішній вигляд стародавніх людей. Ця наука досліджує **антропологічні джерела**.

Події минулого не є історичним фактом, якщо вони не визначені в часі. Лише після датування вони посядуть своє місце серед інших подій у житті наших предків. Датування подій минулого, визначення їхньої послідовності в часі здійснює історична наука **хронологія**. Її цікавлять **хронологічні джерела** (зокрема, стародавні календарі, літочислення, дані природничих дисциплін тощо).

Отже, тепер ми з вами озброєні новими знаннями про історичні науки та джерела, що так необхідні для подорожі в минуле.

4. Відлік часу в історії Стародавнього світу

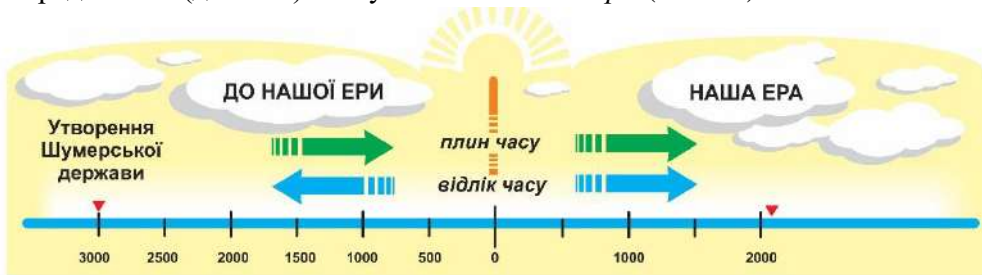
Щоб не загубитися в часі, потрібно знати, що в давнину кожен народ вимірював його по-своєму. Для виміру потрібно мати точку, від якої починається відлік.

Первісні народи за початок виміру (точку відліку) брали збір урожаю або якусь значну подію, наприклад стихійне лихо чи явище природи, яке траплялося надзвичайно рідко. Вони казали приблизно так: «на десятій рік від часу, коли згасло сонце», «через рік після того, як здригнулася земля» тощо.

Стародавні народи позначали роки іменами царів чи правителів: «шостий рік царювання великого царя Хаммурапі», «третій рік другої тиранії Пісистрата».

Римляни рахували роки від заснування міста Рима: «327 рік римської ери» або «502 рік від заснування міста».

Більшість народів сучасного світу веде літочислення від народження (Різдва) Ісуса Христа. Вважають, що це сталося понад дві тисячі років тому. Час, який минув після Різдва Христового (по Р. Х.), називається *нашою ерою* (н. е.), а попередні часи (до Р. Х.) іменуються *до нашої ери* (до н. е.)

Потрібно бути уважним, адже висловлювання «це сталося 3000 років тому» і «сталося за 3000 років до н. е.» означають різні поняття. Це не одне й те саме: близько 3100 р. до н. е. утворилася Єгипетська держава в долині Нілу; а приблизно 3000 років тому (1085 р. до н. е.) на тих самих теренах ця держава вже ввійшла в завершальний період своєї історії, якому історики дали назву — Пізнє царство. Отже, шановні мандрівники в часі, якщо добре не володіти правилом відліку часу, можна потрапити зовсім не туди, куди збираєшся.

Як же безпомилково визначити, скільки років тому відбулася певна подія? Потрібно скористатися надзвичайно простим правилом.

Щоби встановити час, який минув від певної події до поточного моменту, слід додати кількість років, котрі минули до нашої ери, до кількості років, що минули після початку нашої ери до поточного моменту.

Це правило ілюструє простенька формула:

$$K = K1 + K2, \text{ де}$$

K — кількість років *тому* до певної події;

K1 — кількість років до нашої ери;

K2 — кількість років після початку нашої ери.

У нашому прикладі (якщо ви читаете цей підручник, наприклад у 2019 році):
3100 р. до н. е. + 2019 р. н. е. = 5119 років тому утворилось Єгипетське царство.

Примітка. 1. Від початку нашої ери минуло рівно стільки років, яким числом позначено рік, у котрому ви живете.

2. Відлік років до нашої ери ведуть у зворотному напрямку. Наприклад, за 100-м роком настає 99-й, потім 98-й, 97-й тощо. Так позначають роки, що залишилися до початку нашої ери. За 1-м роком до н. е. настає 1-й р. н. е., або просто 1-й рік, потім 2-й, 3-й, ... 2019-й.

5. Календарі Стародавнього світу

Для успішного вивчення історії потрібно добре розуміти, що таке календар, його походження та розвиток.

Календар — це система обрахунку часу, базована на періодичності явищ природи: зміні пори року, дня і ночі, вигляду (фаз) місяця.

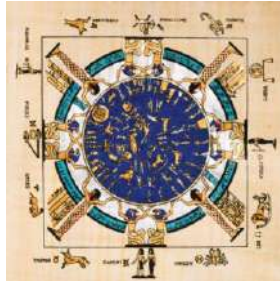
У деяких стародавніх народів був у вжитку місячний календар — система вимірювання часу за змінами фаз Місяця. Проміжок часу між однаковими фазами дістав назву *місяць*.

Згодом люди почали використовувати *сонячний* календар, базований на спостереженні за рухом Сонця. За цією системою час поділяли на роки та дні. Для полегшення вимірювання застосовували умовне об'єднання днів у *тижні* та *місяці*.

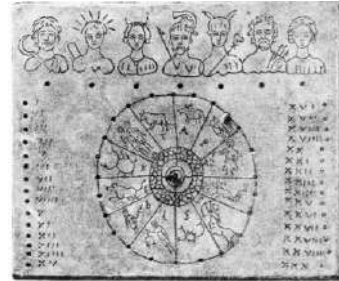
Найдавніший календар створили близько 2500 р. до н. е. в Межиріччі. Він складався з 12 місяців і був сонячно-місячний, але оскільки цей календар коротший від сонячного, доводилося додавати до нього місяці, щоб він не розходився із сезонами польових робіт.

Вавилонський
місячний календар

Давньоєгипетський
сонячний календар

Давньоримський
календар

Облік часу в давнину відрізнявся від сучасного. У стародавніх греків доба розпочиналася зі світанку, а в германців — з ночі. Народи, які часто воювали, поділяли добу на «варти». У вавилонян та іудеїв доба становила три варти, у римлян — чотири. Добу поділяли на ніч і день, який тривав 12 годин. Оскільки тривалість дня протягом року змінювалася, то й година мала різну тривалість. Це було дуже незручно.

У місячних календарях тривалість місяців однакова — 30 днів, але ці календарі неточно вимірювали тривалість астрономічного року.

Єгиптяни наприкінці року почали додавати п'ять днів, щоб він дорівнював 365 дням, поділу на тижні не було. Вони поділяли рік на сезони польових робіт, назви яких пов'язані з явищами природи: сезон повені, сезон повернення річки до берегів і сезон низької води. Усі основні сезони тривали по чотири місяці.

Значимо, що заняття людей значно впливали на спосіб виміру часу. Тому різні народи — скотарі, мисливці, землероби — створювали свої календарні системи.

РОЗВИТОК ДАВНЬОРИМСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ

Давньоримський календар → Юліанський календар → Григоріанський календар

Первинний давньоримський календар;
час виникнення достеменно не відомий

Юліанський календар
запровадив у 45 р. до н. е. Юлій Цезар; цим календарем користуються і сьогодні деякі православні церкви

Рік розпочинався наприкінці березня (під час весняного рівнодення). Налічував десять місяців, які називали спочатку Перший, Другий, Третій... Згодом римляни присвоювали місяцям назви. Кількість днів у році становила 304, що не збігалось з природним циклом, тому календар був незручним.

Астрономи давньоримського державного діяча, полководця Юлія Цезаря підраховали, що рік — це 365 днів і 6 годин. Щоб не розпочинати рік у різні години дня, домовилися вважати, що тривалість кожних три роки становить по 365 днів, а четвертого — 366 (цей рік назвали *високосним*, або *переступним*). Рік поділили на 12 місяців. Першим місяцем вважали січень, тому 1 січня заступали на посади нові урядовці. Згодом жерці заплутали вимір часу, бо невчасно додавали високосні роки. Календар був зручним і простим, але неточним.

Григоріанський календар запровадив у 1582 р. Папа Римський Григорій XIII

За такою системою відліку часу кожні 400 років календар випереджував час на три доби. Тому систему обліку перемістили вперед — весняне рівнодення збіглося з 21 березням (день і ніч за тривалістю були рівними). Цей календар використовують і сьогодні

В Україні григоріанський календар діє з 31. 01. 1918 р. Тоді різниця між ним та юліанським календарем становила 13 днів. Тому наступний день після 31 січня був не 1, а 14 лютого. Відтоді побутують поняття «старий стиль» і «новий стиль». Різниця між ними становить 13 днів.

Отож, за традицією, ми святкуємо це «Старий Новий рік» за старим стилем, який настає в ніч на 14 січня.

1. Що допомагає історикам дізнаватися про далеке минуле?
2. Які різновиди історичних джерел вам відомі? Наведіть приклади.
3. За яким правилом ведуть відлік років до нашої ери? Від якої події починається наша ера?

4. За поданими визначеннями назвіть відповідні поняття.
 - Період минулого людства від часів виникнення життя на Землі до падіння Західної Римської імперії (5 млн р. до н. е. – 476 р.).
 - Речові залишки людської діяльності, які час і кліматичні умови «ховують» під землею.

5. Підготуйте за матеріалами підручника та допоміжних джерел розповіді:
 - а) про етапи (відтинки) історичного шляху епохи Стародавнього світу;
 - б) основні етапи в історії людства;
 - в) про стародавні календарі.

6. У чому полягає своєрідність періоду Стародавнього світу? У відповіді використовуйте такі слова та словосполучення: *мільйони, людство, ранній, найтриваліший, роки, життя, людина, виникнення, знаряддя праці, період історії, організована спільність.*

7. Гра «Історія Стародавнього світу в метрах». Ця гра триватиме протягом усього навчального року. Для неї потрібно власноруч виготовити приладдя. Вам знадобиться 7-8 аркушів із зошита в клітинку. Складіть їх один на один, зігніть навпіл і розріжте. Тепер склейте їх вузьким боком. Ви отримали стрічку завдовжки приблизно три метри.

Починайте позначати на ній дати історичних подій (хай одна клітинка дорівнюватиме 10 років). Спочатку позначте з правого краю 500 рік нашої ери, а відтак рухайтеся ліворуч углиб століть. Вибирайте з тексту параграфів, що вивчаєте, дати і позначайте їх на стрічці, зазначаючи відповідну подію.

Наприкінці року авторитетне журі (учитель, учні, батьки тощо) визначить переможця за повнотою стрічки часу та її оформленням. Ця стрічка стане вам у пригоді протягом тривалих років навчання.

Підказка: створюючи стрічку часу, її можна зробити трохи коротшою, тому що про події певних величезних періодів нам нічого невідомо. Отож, уявно можна перервати стрічку (ставити три крапки ...) між:

а) 33000–3600 рр. до н. е.;	б) 38000–33000 рр. до н. е.;
в) 98000–38100 рр. до н. е.;	г) 1500000–98000 рр. до н. е.;
ґ) 1750000–1500000 рр. до н. е.;	д) 4498000–1750000 рр. до н. е.

8. Виконайте в зошиті практичну роботу № 1 «Відлік часу в історії».

I. Позначення на стрічці часу дати.

1. Накресліть у зошиті фрагмент стрічки часу. Напишіть біля зірки назву події, яку вона позначає.
2. Позначте стрілками напрямок плину часу (штрихова лінія) і напрямки відліку часу (суцільна лінія):
 - а) до нашої ери;
 - б) у нашій ері.
3. Знайдіть у тексті цього параграфа такі дати і позначте їх на стрічці часу:
 - а) роки життя Геродота;
 - б) хронологічні межі Стародавнього світу;
 - в) роки життя македонського царя Філіппа II.

II. Відлік років у історії (без використання стрічки часу).

1. Григоріанський календар започатковано в 1582 р. н. е. Запишіть, скільки років тому це сталося.
2. Запишіть, скільки років прожили: а) Геродот; б) Філіпп II.
3. Александр Македонський — цар і полководець — народився в 356 р. до н. е. Вирахуйте і запишіть, скільки років виповнилося б йому в цьому році.

III. Співвідношення понять рік – століття – тисячоліття.

1. У якому столітті жив Геродот?
2. У якому тисячолітті утворилось Аккадське царство (3000 р. до н. е.)?
3. Запишіть словами, у якому тисячолітті в Межиріччі було створено найдавніший сонячно-місячний календар (2500 р. до н. е.). Яке це було століття?

IV. Визначення тривалості й послідовності подій.

1. Давньокитайська держава Хань існувала з 202 р. до н. е. до 220 р. н. е. Вирахуйте, скільки років вона проіснувала.
2. Що відбулося пізніше: поява дорійців на Балканському півострові близько 1100 р. до н. е. чи загибель критської цивілізації у 1450 р. до н. е.?
3. Який календар започаткували раніше: юліанський (45 р. до н. е.) чи григоріанський (1582 р. н. е.)?

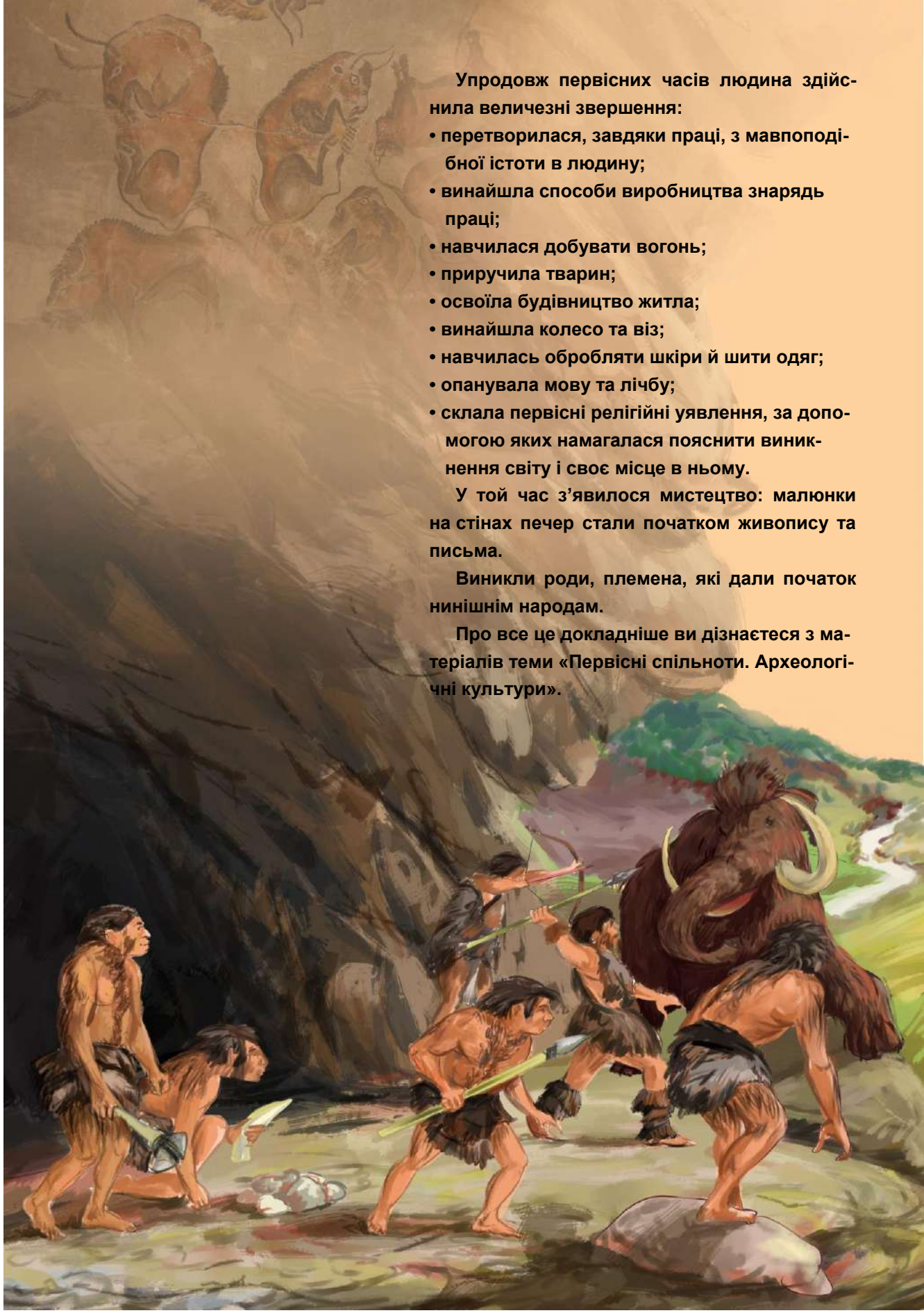
Упродовж первісних часів людина здійснила величезні звершення:

- перетворилася, завдяки праці, з мавпоподібної істоти в людину;
- винайшла способи виробництва знарядь праці;
- навчилася добувати вогонь;
- приручила тварин;
- освоїла будівництво житла;
- винайшла колесо та віз;
- навчилась обробляти шкіри й шити одяг;
- опанувала мову та лічбу;
- склала первісні релігійні уявлення, за допомогою яких намагалася пояснити виникнення світу і своє місце в ньому.

У той час з'явилося мистецтво: малюнки на стінах печер стали початком живопису та письма.

Виникли роди, племена, які дали початок нинішнім народам.

Про все це докладніше ви дізнаєтеся з матеріалів теми «Первісні спільноти. Археологічні культури».

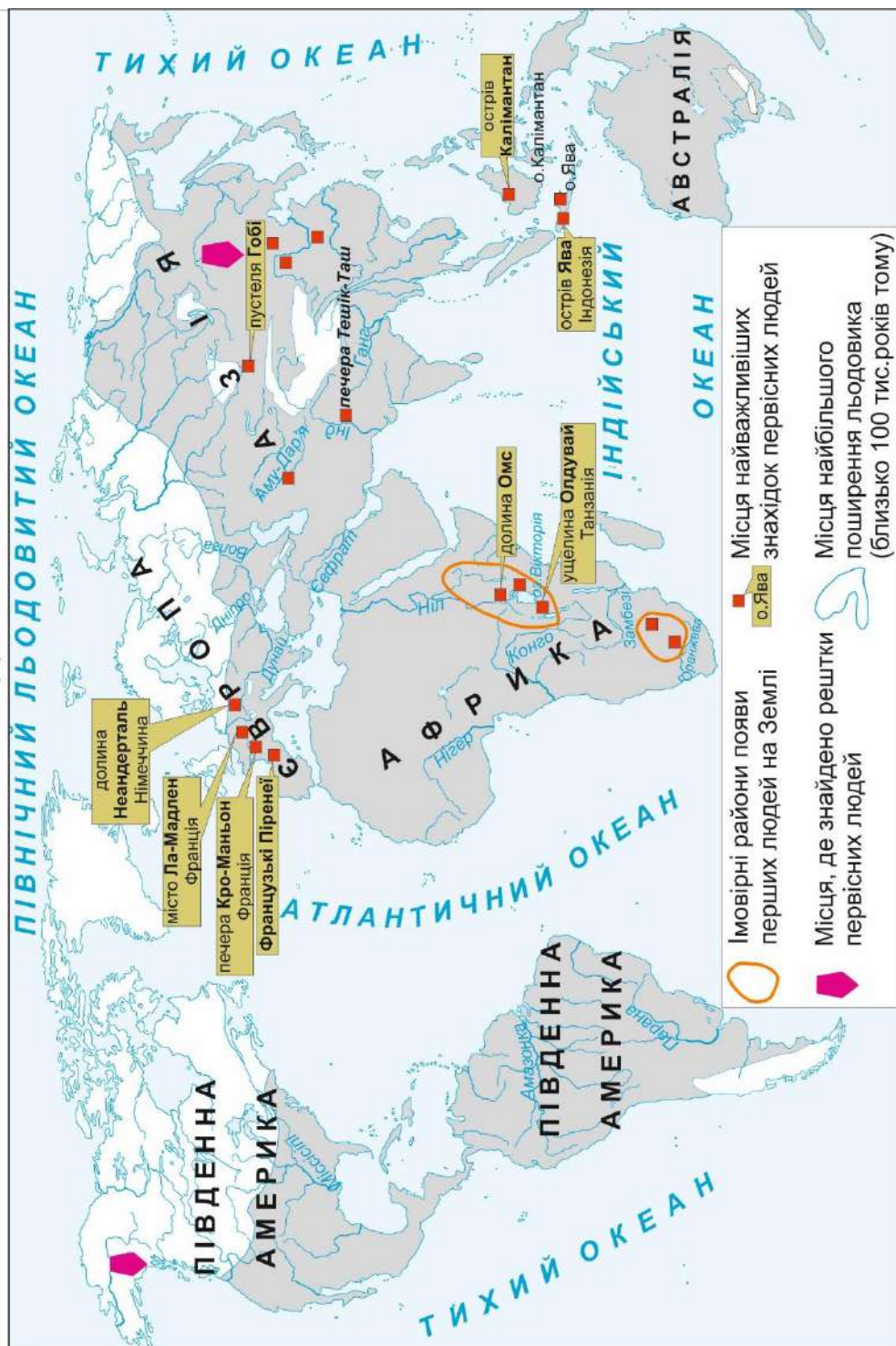

ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ, АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

Розділ 1

ПЕРШІ ЛЮДИ НА ЗЕМЛІ

РОЗДІЛ І. ПЕРВІСНІ СПІЛЬНОТИ. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ

§ 2. Виникнення людини

Дайте відповіді на запитання.

1. Які міфи про утворення Всесвіту та Землі вам відомі?
2. Чим, на вашу думку, людина відрізняється від тварини?
3. У 5 класі ви ознайомлювалися з різними словниками (*орфографічним, орфоепічним, тлумачним, іншомовних слів, етимологічним, синонімів, антонімів*). Якщо, читаючи текст параграфа, ви натрапите на незнайоме слово, до якого словника звернетеся для роз'яснення?

1. Наукові та релігійні теорії походження людини

Усе навколо вас насичене життям: розмовами людей, щебетанням птахів, «дзвоном» комах. Життя вирує повсюди: у воді, на землі, у повітрі.

Як виникло й розвивалося життя? Можливо, ви вважаєте, що це не важливо? Але людина тим і відрізняється від тварини, що мислить, прагне пізнати те, що приховане чи то в глибині століть, чи в безмежжі Всесвіту.

Відтоді, коли утворилося суспільство, завжди поставали запитання, на які люди й досі не знайшли однозначної відповіді. Звідки ми з'явилися? Чому ми саме такі? Було створено чимало теорій і гіпотез щодо походження людини, але основними серед них вважають такі:

- а) творіння людини з волі Бога;
- б) еволюційне походження людини;
- в) позаземне походження життя на планеті.

Теорії Божого творіння світу й людини дотримується релігія. Згідно з нею, світ і людей створив Бог. Але кожна релігія: християнство, іслам, буддизм, синтоїзм тощо — по-своєму викладає цю гіпотезу. Зокрема, Біблія стверджує, що світ було створено у 3760 році до н. е. Проте дослідники кожної з релігій мають свій погляд на це питання.

Теорію *еволюційного походження людини* вперше запропонував англійський учений Чарлз Дарвін. Він у середині XIX століття в книзі «Походження видів» проголосив, що люди й усе живе на планеті сформувалися в результаті поступового, дуже повільного розвитку живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду. Цей процес називають **еволюцією**.

Нині цієї теорії дотримується більшість учених. Тобто це — наукова теорія. Навіть католицька церква визнає її цікавою. Зокрема, Папа Римський Пій XII ще в 1950 р. зауважив, що ця теорія заслуговує на серйозний розгляд. А Папа Іоанн Павло II, виступаючи на засіданні Папської академії наук, зазначив, що «церква

ЕВОЛЮЦІЯ

(від латин. *evolutio* — розгортання, розвиток) — поступовий, дуже повільний розвиток живих організмів від найпростіших форм до сучасного вигляду з кожним новим поколінням.

вважає теорію еволюції серйозно обґрунтованою й підтвердженою низкою наукових фактів». Проте він додав, що душу людині міг дарувати лише Бог.

Деякі вчені, на основі досліджень, дотримуються гіпотези *космічного походження людини*. Вони стверджують, що все живе на нашу планету занесене з космічного простору.

2. Основні етапи антропогенезу. Виникнення людини та основні етапи її розвитку

АНТРОПОГЕНЕЗ

(від грецьк. *антропос* — людина та *генезис* — виникнення) — процес еволюційного формування людини сучасного фізичного типу.

Тепер важко уявити часи, коли людей на нашій планеті не було. Кілька мільйонів років тому природа була різноманітнішою, багатшою та незабрудненою. Тваринний світ ряснів дивовижними видами, від яких нині залишилися рідкісні викопні залишки. Клімат був теплим і дуже вологим. Велетенські папороті суцільними лісами вкривали землю. Однак світ природи постійно змінювався відповідно до змін кліматичних умов.

Зникали деякі види рослин, натомість розвивались інші. Подібні зміни відбувалися й серед тварин.

У дуже далекі часи з'явилися найдавніші людиноподібні мавпи — *дріопітеки*. Це слово походить від двох грецьких слів:

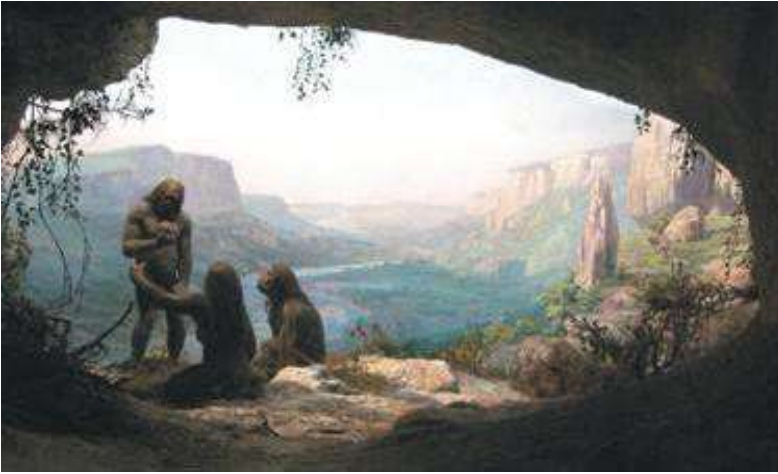
- *drys* (дрис) — *дерево*;
- *pithekos* (пітекос) — *мавпа*.

Невеличкі, завбільшки як собака, вони мешкали на деревах, тому їхні лапи призвичаїлися триматися за гілки. Така форма кінцівок давала змогу тримати знаряддя праці. Дріопітеки були тваринами, але стали найдавнішими предками сучасних людей.

Спливали сотні тисяч років. З'являлися та зникали нові види тварин. Природа немовби «підшукувала» вдаліші тваринні форми, які були б краще пристосовані до існування в тих умовах. Розвивалися тваринний і рослинний світи, тобто тривала еволюція.

Урешті-решт, 4,5 млн років тому в природному середовищі сформувалася людиноподібна тварина, яку сучасні вчені називають австралопітєк. Вимова цього слова може вас заплутати, бо дуже подібна до назви материка *Австралія*, хоча тут він зовсім недотичний. Слово *австралопітєк* походить від латинського слова *australis* (аустралі) — *південний* і грецького слова *pithekos* (пітекос) — *мавпа*. Кісткові рештки цієї істоти були знайдені в Південній Африці.

Постава австралопітека, будова його кістяка давали змогу ненадовго ставати на задні кінцівки. Така здатність виявилася необхідною, коли внаслідок скорочення площі лісів австралопітеки були змушені перейти до життя на галявинах і відкритій місцевості.

Первісні люди та їхнє житло

Пряма хода давала змогу озиратися довкола, здалеку помічаючи небезпеку або вистежуючи здобич під час полювання. До того ж, стоячи на задніх кінцівках, вони могли передніми тримати палицю або каменяку — найпершу примітивну зброю. Це робило австралопітеків сильнішими у двобої з хижаками й допомагало вціліти в боротьбі за життя. Звичка до прямої ходи сприяла швидшому пересуванню. Така форма кістяка виявилася вдалою, й австралопітеки остаточно перейшли до *прямоходіння*. Але вони залишалися поки що тваринами, бо їхніми діями керувала не свідомість, а тваринні інстинкти.

Еволюція тривала, і близько 1,75 млн років тому з'явився ще один вид тварини, яка отримала назву *презінджантроп*. Непросто запам'ятати це слово? Ще б пак!

Воно походить аж від трьох слів:

- латинського *prae* (прай) — *перед*;
- давньоарабського *zindzh* (зиндж) — *назва Східної Африки*;
- грецького *anthropos* (антропос) — *людина*).

Рухи презінджантропа ще не були усвідомленими та вправними, але ця істота прагнула пристосувати форму скельних уламків або дрючка до своїх дій. Тому в науці таку істоту назвали «людиною вмілою», або «хомо хабіліс» — від латинських слів *Homo habilis*. Презінджантропи розселилися по всій Африці, почали опановувати Європу й Азію.

Нелегко борючись за виживання, первісні істоти пристосовувалися до тяжких умов життя. Їхня праця ставала усвідомленішою.

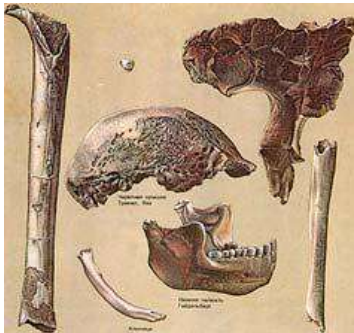
Знаряддя праці набували зручнішої форми. Водночас змінювалась і сама істота. Її зовнішність поступово втрачала тваринні риси, набувала ознак розумності. Збільшувався обсяг мозку, прямішала постава. Руки ставали коротшими й вправнішими.

Пітекантроп:
час виникнення: 1,6 млн років тому;
місце: Африка, Азія, Європа;
знаряддя праці: загострений камінь (ручне рубило), палиця-копачка, дрюк;
заняття: здебільшого збиральництво, полювання на дрібних тварин.
головні досягнення: почали використовувати знаряддя праці і вогонь.

Найдавніші знаряддя праці

Залишки кісток перших людей

Близько 1,5 млн років тому сформувалась істота, назва якої — **пітекантроп** (з грец. *pithekos* — мавпа + *anthropos* — людина). Його залишки знаходять тепер на території Європи. Такі ж знахідки в Азії отримали назву *синантроп* — від латинського слова *Sina* (Сіна) — *Kитай* і вже відомого вам грецького слова *anthropos* — людина. Він, як і пітекантроп, був середнього зросту, міцної статури. Однак хода в нього виробилася стійкіша — синантропи були рухливішими. Цю істоту **вважають уже не твариною, а людиною, бо вона вмiла виготовляти знаряддя праці й користуватися ними.**

Пітекантропам не вдавалося видобувати вогонь, але вони не боялися ним користуватися. Зокрема, вихоплювали гілки, що спалахнули від блискавки, знаходили вогонь у траві, яка займалася спекотного дня.

Володіння вогнем прискорило розумовий розвиток людини. Вона навчилася підсмажувати їжу. Підсмажене м'ясо краще перетравлювалося, це сприяло розвитку структури мозку. Вогонь захищав і зігривав серед дикої первісної природи. Його боялися тварини, а люди дивилися на багаття спокійно. Перші розумні істоти не мали, крім вогню, інших помічників, тому оберігали його як могли, підтримували вогнища в печерах тривалий час, іноді сотні років.

Еволюційний розвиток спричинював зміни в будові тіла найдавніших людей, створюючи види, яким було легше існувати в нових умовах.

Еволюційний розвиток спричинював зміни в будові тіла найдавніших людей, створюючи види, яким було легше існувати в нових умовах.

Неандерталець

час існування: 100–35 тисяч років тому;

місце: Африка, Азія, Європа;

знаряддя праці: спис, кам'яна сокира, гостроконечники, скребла;

заняття: збиральництво, рибальство, загінне полювання; головні досягнення: добування вогню, влаштування пасток, поховання в могилах.

Отже, близько ста тисяч років тому на Землі утворився різновид первісної людини, яку найменовано **неандерталець**, — за назвою долини Неандерталь (у Німеччині). Там уперше було знайдено викопні залишки цього різновиду первісної людини. Основні місця поселень неандертальців на території України знайдено в Криму: печера Кіік-Коба, Старосілля, навіс Заскельний, Чокурча (*див. карту «Перші люди на землі» на 20 с.*).

Люди цього виду були невисокі на зріст (до 165 см). Масивне чоло, короткий тулуб і верхні кінцівки — за будовою тіла неандерталець був значно ближче до сучасної людини, ніж попередні типи. Щоправда, руки мав не такі спритні та рухливі, як у нас із вами, але дуже сильні, немов лещата. Мешкаючи в печерах, неандертальці почали будувати житла з кісток великих тварин, укриваючи їх шкурами.

Неандертальці мали більший обсяг мозку, тому були значно розумнішими за пітекантропів і синантропів.

Вони навчилися самі видобувати вогонь: зауважили, що коли тривалий час терти одна об одну дерев'яні палички, то вони загоряться. А ще хтось помітив, що під час удару каменя об камінь спалахують іскринки. Тепер не було потреби чекати, поки блискавка підпалить дерево чи траву й подарує вогонь; не потрібно було переносити із собою палаючу гілку на нове місце поселення.

Людина оволоділа вогнем — це стало одним з найбільших її досягнень.

ЗНАЧЕННЯ ВОГНЮ ДЛЯ ЛЮДИНИ

використання як зброї на полюванні	захист від хижаків тощо	приготування їжі	засіб зігрівання	сприяння об'єднанню людей
------------------------------------	-------------------------	------------------	------------------	---------------------------

Неандертальці вільніше пересувалися, шукаючи сприятливіших умов життя. Вони розселилися на значних територіях, мандруючи невеликими групами — первісними стадами. Така група спільними зусиллями могла підтримати своє існування, тобто прогодуватись і захиститися від небезпеки. Первісні люди могли існувати тільки спільно. Ніхто з них не міг вижити наодинці з природою, маючи надто примітивні знаряддя праці, а гуртом люди полювали навіть на великих тварин — мамонтів, бізонів тощо. Для цього використовувалися прийоми **загінного полювання**.

ЗАГІННЕ ПОЛЮВАННЯ —

спосіб спільного полювання, за якого мисливці, лякаючи тварин галасом і зброєю, змушували їх бігти в пастку.

Загінне полювання очима первісної людини

Серед неандертальців виник звичай ховати померлих. Раніше люди цього не робили, бо австралопітеки та пітекантропи не розуміли, що таке смерть. Мабуть, вони сприймали померлих як живих, котрі заснули і не можуть прокинутися, тому залишали їх на місці. Неандертальці вважали, що померлі продовжують жити в іншому світі, тому залишали їм запас їжі та зброю.

Неандертальці були проміжною, вищою сходинкою еволюції від найдавніших людей до сучасної людини. Проте сплинули ще десятки тисяч років, перш ніж на планеті 40 тис. років тому з'явилася **людина сучасного фізичного типу**, яку вчені називають «**людина розумна**», або «**хомо сапієнс**» — від латинських слів *Homo Sapiens* — *людина розумна*.

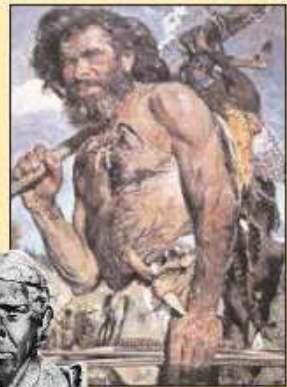
Приблизно протягом п'яти тисяч років неандертальці та хомо сапієнс існували одночасно. Однак неандертальці зникли, їх витіснили спритніші й кмітливіші хомо сапієнс.

Ранніх хомо сапієнс інакше називають кроманьйонцями. Назва цього виду людини походить від назви печери Кро-Маньйон у Франції, де були вперше знайдені їхні рештки. Антропологи відновили зовнішній вигляд кроманьйонців. Ці люди виявилися зовні схожими на нас. До *хомо сапієнс* належить усе сучасне людство.

Кроманьйонець (людина сучасного типу):

час виникнення: 40 тисяч років тому;
місце: Африка, Азія, Європа, Америка, Австралія;
знаряддя праці: лук, стріли, складні знаряддя;
заняття: збиральництво, полювання, рибальство; виникнення землеробства та скотарства (характерне для всіх хомо сапієнс);
головні досягнення: перехід до відтворюючих форм господарства, винайдення гончарства, ткацтва, приручення тварин.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Африку вважають колыскою людства. Найдавніший цілком неушкоджений скелет австралопітека було знайдено в 1974 р. в Ефіопії (Африка). Науковці назвали цю істоту жіночої статі Люсі. Чому саме так? А тому, що археологи, які знайшли скелет, увесь час наспівували модну на той час пісеньку групи *Бітлз* «Люсі в алмазному піднебесі». Звідси й ім'я *Люсі*.

* * *

У 1908 р. в с. Мізин, що на Чернігівщині, на подвір'ї козака Кошеля знайшли дивні величезні кістки. Тут виявили і поселення кроманьйонців, яке існувало 23–14 тис. років тому. Науковці підраховали, що в первісному селищі жило 25–70 осіб. Вони полювали на мамонтів, рибалили, уміли обробляти кремій і кістки, зокрема, у досі незрозумілий спосіб скручували браслети з ікла мамонта.

Археологи дослідили рештки вогнища, заповнені кістковим вугіллям, м'ясні ями для зимових запасів, а головне — знайшли п'ять куполоподібних жител діаметром приблизно 7 м і площею до 25 м². Стіху будинку прикрашав оберіг — череп вовка.

Велику цінність мають витвори давніх митців: статуетки жінок, ідолів, фігурки тварин і прикраси з бивнів мамонта, музичні інструменти надзвичайно тонкої роботи. Саме в Мізині знайдено найдавніший у Європі браслет з декоративною звивистою неперервною лінією, що формує повторюваний орнамент (меандр).

1. Назвіть основні теорії походження людини.
2. Як і коли виникла первісна людина?
3. Як ви розумієте поняття «еволюція»? Поясніть на прикладі.
4. Яку роль відігравав вогонь у житті первісної людини?

5. На якому материкові розташовані ймовірні райони появи перших людей? Як їх називають?

6. Назвіть місця відомих знахідок стоянок прадавніх людей (за картою).
7. Які види діяльності властиві пралюдям? Як це їх характеризує?
8. Опишіть (на вибір) зовнішній вигляд, зазначте інші, відомі вам, характерні риси таких істот: *дріопітек*, *австралопітек*, *презінджантроп*, *пітекантроп*, *синантроп*, *неандерталець*, *кроманьйонець*.

9. *Усміхніться і пограймо.* «Мавпуємо наших доісторичних предків, або Про користь прямоходіння».

Для гри потрібні стіл, стілець, м'яч і ваша необмежена фантазія.

Уявіть, що машина часу перенесла вас на 5 млн років тому. Станьте так, щоб ви спиралися на підлогу тільки долонями та підощвами ніг (але не колінами!), і спробуйте з цього положення підкинути рукою м'яч. Ну і як? Тепер зіпріться рукою на сидіння стільця, трохи нахилившись уперед, і знову спробуйте кинути м'яч. Повторіть спроби, спираючись на стіл, і врешті-решт, випроставшись.

§ 3. Становлення людства

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Континент (материк)	а) багаторічний режим погоди, основа якого — багаторічні спостереження за нею;
2. Кроманьйонець	б) багаторічні природні накопичення криги на земній поверхні;
3. Клімат	в) велика частина суходолу, оточена з усіх чи майже з усіх боків морями й океанами;
4. Неандерталець	г) істота, яку ще називають <i>ранній хомо сапієнс</i> ;
5. Льодовик	г) перша істота, яку вважають людиною.

1. Розселення людей на земній кулі

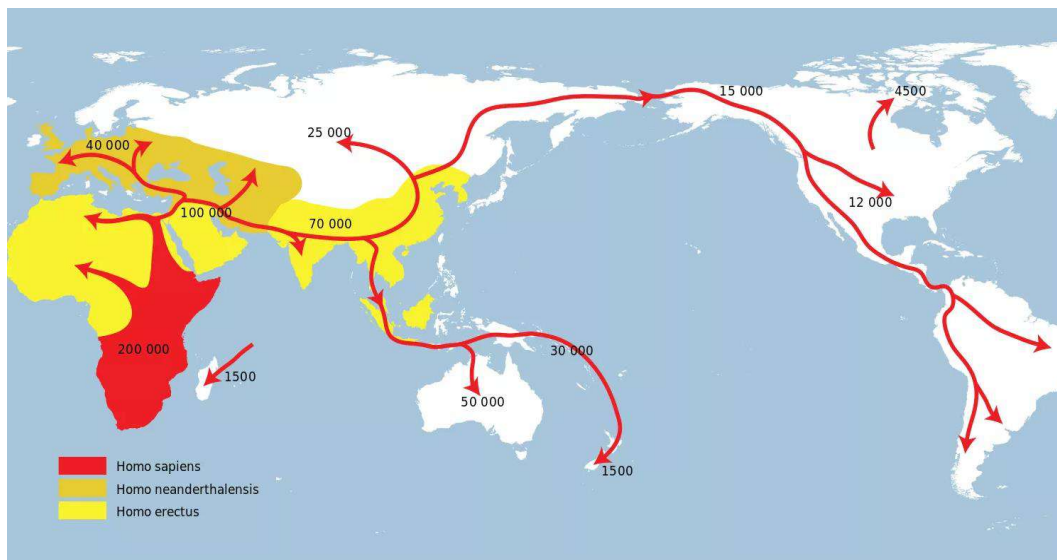
Учені досліджують імовірні місця розселення кроманьйонців. Вважають, що з Африки, через територію Близького Сходу, вони просувалися на південний та північний схід і через Аляску 30 тис. років тому потрапили на американський континент, а на півдні дісталися до Австралії. Крім того, кроманьйонці розселилися по всій Європі.

Шляхи, якими перші люди дісталися до теренів сучасної України, остаточно не з'ясовані. Дослідники вважають, що наші предки просувалися зі Східної Африки, де була їхня прабатьківщина, через Західну Азію, Балкани й українське Закарпаття в Центральну Європу.

Найдавнішою в Україні є стоянка первісних людей (це були ще пітекантропи), яку знайшли біля с. Королеве на Закарпатті в 1974 р. — їй близько 1 млн років (див. карту «Поселення перших людей і археологічні культури стародавніх скотарів степу на теренах України» на с. 56).

Первісні люди жили на березі річки (сучасна Тиса), займалися полюванням і збиральництвом. Очевидно, вони вже знали й використовували вогонь, уміли добре обробляти камінь, дерево, кістку та шкіру. У Королево зібрано з різних шарів понад 60 тис. кам'яних знарядь праці, що їх датують від 1 млн до 30 тис. років до н. е. Найдавніші знахідки відкопали на глибині 10–12 м. Це — наконечники списів, скребла, ножі переважно з місцевої гірської породи темно-сірого, бурого, майже чорного кольору. Виявилося, що на місці сучасного села Королеве протягом сотень тисяч років була поселення-майстерня з виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї.

Біологічні форми первісних людей поступово змінювали одна одну. Приблизно 40 тис. років тому на території майбутньої України з'явилися *ранні хомо сапієнс*, а саме — *кроманьйонці*. Вони жили на Західному Поділлі, Наддніпрянщині, у південній частині Волині, Криму, на Закарпатті. В Україні відомо близько 800 стоянок кроманьйонців.

Розселення людей на земній кулі

Згодом прадавні люди засновували поселення на берегах річок Десна (села Мізин, Пушкарі, Мулатів), Дніпро (села Круглик, Кирилівка), Дністер (територія сучасної Молдови), на теренах сучасного Донбасу (с. Андросівка).

Розселення перших людей — загадковий і складний процес. На його перебіг впливали зокрема природні чинники — зміна клімату, катаклізми тощо.

Зазначимо, що на нашій планеті поверхня суші періодично значно змінювалася. Велетенські ділянки земної поверхні — платформи — пересувалися на великі відстані, віддаляючись або стикаючись між собою. Від стикання поверхня землі скороблювалася — виникали нові гірські масиви. Утворювались інші форми узбережжя морів та океанів, а в них нові течії — теплі та холодні.

Близько 600 тис. років тому на Землі значно похолоднішало. Клімат усієї планети докорінно змінився. Зими стали довшими, а літо — таким мінливим і прохолодним, що сніги не встигали розтавати. Наступної зими на них лягав новий шар снігу. Так поступово на частині поверхні Землі утворився льодовий панцир завтовшки 1,5–2 км. Настав **льодовиковий період**. Від льоду гинули тропічні ліси та теплолюбні тварини. Натомість виникли шерстисті носороги, північні олені, печерні леви, мамонти тощо. Люди змушені були пристосовуватися до змін у природі.

ЛЬОДОВИКОВИЙ ПЕРІОД — тривале зниження температури земного клімату, результатом чого є **залединня** — збільшення площі полярного льодяного покриву та льодовиків.

ІСТОРИЧНІ ЦІКАВИНКИ

Досліджуючи гори та глибини морів, учені дійшли висновку, що 250 млн років тому був один-єдиний континент *Пангея* і один-єдиний океан *Панталасса*.

Згодом континенти розділилися на два: *Лавразію* (сучасні Північна Америка, Європа й Азія) і *Гондвану* (Південна Америка й Африка), а також розпочався процес відокремлення антарктичного континенту та Індії, які були з'єднані з Африкою.

200 млн років тому Південна Америка відокремилася від Африки. Згодом розпочалося зближення Південної та Північної Америк. Індія з'єдналася з Азією, а Австралія відокремилася від Антарктиди.

Коли почали створювати карти, увагу вчених привернула схожість деяких обрисів сучасних континентів між собою. Тепер нам відомо, що зумовило цю схожість.

* * *

Збагнути, що таке льодовик, його розміри допоможуть фото, макет і порівняльна схема

Зазначимо відразу: за всю історію Землі було кілька льодовикових періодів. У ці холодні періоди середня температура повітря була приблизно на 5–10 °С нижчою, ніж сьогодні, й значні території були вкриті товстим шаром льоду.

Останній льодовиковий період у Північній Америці та Євразії закінчився близько 10 000 років тому. Від нього збереглися відкладення і льодовикові форми рельєфу. В Україні південна межа поширення заledenіння за часів останнього льодовикового періоду сягала околиць сучасних міст Дніпра та Львова.

Чому були льодовикові періоди, достеменно невідомо. Науковці вважають, що (також із невідомої причини) орбіта Землі відносно Сонця трохи змінилась або сонячне випромінювання дещо зменшилося, спричинивши цим похолодання на Землі. Є гіпотеза і про те, що через зсуви континентів порушилися напрямки теплих морських течій.

2. Утворення рас

Процес еволюції тривав, набуваючи нових ознак. Під впливом природних та кліматичних умов організм первісних людей, починаючи ще з пітекантропа, поступово змінювався, набуваючи особливостей і відмінних рис. Розпочалося формування рас.

Людський організм шукав способів прилаштуватися до природного середовища, у якому люди боролися за виживання.

Так, шкіра людей, які проживали в спекотливому кліматі Африки, під впливом сонячних променів почала темніти. Темний колір шкіри та жорстке кучеряве волосся на голові, що утримувало прошарок повітря, захищали організм від перегріву. Через багато поколінь усі африканці стали темношкірими та кучерявими.

Сформувалася **негроїдна раса**.

РАСИ — підвиди біологічного виду «хomo сапієнс», які утворилися в результаті їх остаточного пристосування до умов кліматичних зон.

Розселення рас на земній кулі:

- — негроїдна;
- — європейоїдна;
- — монголоїдна;
- — негроїдна та європейоїдна;
- — європейоїдна та монголоїдна

У Європі первісні люди набували особливих ознак в організмі. За умов прохолодного клімату та порівняно м'якого сонячного світла шкіра залишалася білою. Ніс ставав прямим, і прохолодне повітря, що вдихала людина, встигало зігріватися, перш ніж потрапляло до легенів. Жителі Європи утворили **європеїдну расу**.

На теренах Далекого Сходу, люди, які мешкали за сухого клімату з частими пиловими бурями, набували жовтого кольору шкіри, укритої посиленням жировим шаром. У кутках очей утворювалася додаткова складка (епікантус), що захищала їх від пилу. Це створювало враження зжужжених повік. Так поступово на теренах Східної Азії утворилася **монголоїдна раса**.

Коли 30 тис. років тому завершилося розселення «хомо сапієнс» по всій планеті, припинилося і формування трьох основних рас. Завдяки їхньому утворенню людство остаточно пристосувалося до існування в умовах різних кліматичних зон.

Упродовж наступних тисячоліть відбувалося змішування рас. Унаслідок цього процесу сформувалися десятки малих рас. Подальше їх змішування зумовило формування серед людей антропологічних типів, кількість яких становить близько трьохсот.

Расові відмінності лише зовнішні. Адже раси сформувалися на основі біологічного виду «хомо сапієнс», вони є рівноцінними.

1. Які зміни відбувалися в кліматі Землі 600 тис. років тому?

2. Що таке льодовик? Як він утворюється?

3. Що таке «льодовиковий період»?

4. Які основні раси людей вам відомі?

5. Покажіть на карті межі просування льодовика в Європі.

6. Чому Африку вважають колыскою людства?

7. Покажіть на карті ймовірні шляхи розселення первісних людей.

8. Обговоріть, яким чином первісним людям довелося пристосовуватися до льодовикового періоду. До яких дій і винаходів, на вашу думку, вони змушені були вдаватися?

9. За матеріалами підручника і додатковими джерелами охарактеризуйте причини утворення людських рас і особливості зовнішності їх представників (кому яка раса дістанеться для аналізування, нехай визначить учитель).

10. Подумайте, що дало змогу «людині розумній» розселитися на всій планеті. Чому цього не зробили попередні види давніх людей?

11. Уявіть, що, працюючи в Інтернеті, ви зауважили: три археологи різних часів згадували подібні знахідки.

- У пустелі Гобі (Монголія) знайшли знаряддя праці — клиноподібні скребки (нуклеуси), вік яких 15–20 тис. років.
- На річці Амур (Росія) у поселенні, вік якого 13–15 тис. років, археологи натрапили на цікавий різновид нуклеусів.
- На півострові Аляска (США) археологи знайшли нуклеуси, дуже подібні до знайдених раніше в Монголії та Росії. Вік знахідки — близько 12–13 тис. років.

Про що, на вашу думку, це свідчить? Сформулюйте висновок.

§ 4. Господарство первісних людей

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Знаряддя праці

2. Дріопітек

3. Австралопітек

4. Презинджантроп

5. Бронза

6. Залізо

7. Мідь

а) людиноподібна тварина, яка перейшла до прямоходіння;

б) сплав міді та інших металів (чи неметалів);

в) ковкий, в'язкий сріблясто-білий метал;

г) ковкий, в'язкий червонувато-коричневий метал;

ґ) «людина вміла», або «хомо хабіліс»

д) найдавніші людиноподібні мавпи, мешкали на деревах;

е) предмет, пристосування, прилад для полегшення трудових зусиль.

1. Спосіб життя первісних людей, форми їхнього господарювання

Перші знаряддя праці були дуже примітивними. Ручними рубилами первісні люди перерубували стовбури дерев. Будуючи собі житла, вони розщеплювали кістки вбитих тварин. Палицею-копачкою розкопували землю, шукаючи їстівні ягоди та коріння, або збивали плоди з дерев. Головними заняттями первісних людей були **збиральництво та полювання**. У такий спосіб люди брали від природи в готовому вигляді те, що було їм потрібно. Вони робили це спільно, допомагаючи одне одному, що робило їх значно сильнішими від тварин.

Поступово змінювався зовнішній вигляд первісних людей. Зменшувались їхні щелепи, ікла перетворювалися на зуби, зникла паща. Вони вже не були схожими на тварин, бо завдяки пошукам нових прийомів праці збільшувався обсяг мозку.

Перші спроби праці

Розвиток людського мозку

дріопітек

австралопітек

презинджантроп

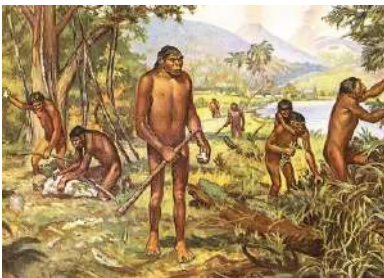
сучасна людина

Розвивався і мозок, стаючи складнішим, що робило людей розумнішими. Варто зазначити, що саме праця сприяла розвитку мозку, створенню сучасної людини. Знаряддя праці вміє виготовляти лише людина. Так само, як і використовувати їх для своїх потреб.

Виготовлення знарядь люди постійно вдосконалювали. Від найпростіших витворів поступово переходили до складніших та зручніших. За мільйони років змінювався і матеріал, з якого їх виготовляли. Тому *epochу існування найдавніших людей* учені поділяють на періоди, що відрізняються матеріалом для виготовлення знарядь праці.

ПАЛЕОЛІТ Давньо-кам'яний вік від 2 млн до 10 тис. р. до н. е.	МЕЗОЛІТ Середньо-кам'яний вік 10 тис. р. до н. е. – 7 тис. р. до н. е.	НЕОЛІТ Мідно-кам'яний вік 6 – 4 тис. р. до н. е.	ЕНЕОЛІТ Бронзовий вік 3000 – 1200 р. до н. е.	ЗАЛІЗНИЙ ВІК 1200 – 400 р. до н. е.
--	---	---	--	---

Одразу зауважимо, що в таблиці, з якою ви щойно ознайомилися, мабуть, є невідомі вам слова (палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт). Але їхнє лексичне значення важливо знати, щоб розуміти перебіг історичних процесів. Як запам'ятати ці слова, підкажуть словники, а також така схема:

Первісне стадо

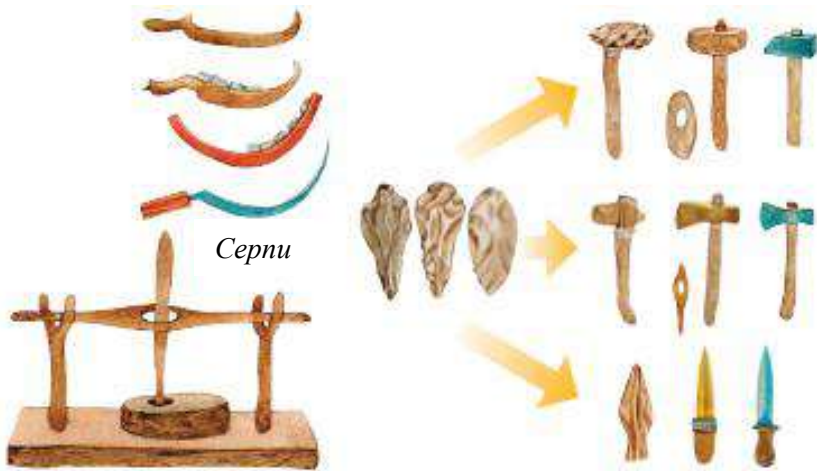
Наші предки постійно боролися за життя. На них чатували небезпека від хижаків, загроза голоду, хвороби. Люди гинули, не доживаючи й до тридцяти років. Природа не знає жалю — виживали найсильніші й найрозумніші. Збираючись у гурти, люди почувалися безпечніше. Так утворилися *первісні стада*, гуртуючись у яких люди здобували їжу і захищалися.

Життя в умовах сильного похолодання змушувало людей пристосовуватися до суворого клімату. За тих часів головним джерелом харчування стало полювання, бо малокалорійна їжа, яку давали рибальство та збиральництво, не забезпечувала виживання людей.

2. Привласнювальна форма господарства

Давні люди вчилися господарювати. Холодний клімат спонукав людину шити собі одяг і взуття зі шкір тварин. Сильні та вправні пальці рук могли тримати вдосконалені знаряддя праці.

Прив'язавши загострений камінь до палиці-копачки, людина отримала сокиру. Поєднання палиці та кістки створило гарпун. У вжитку були також проколки, шила, голки, різноманітні наконечники, кам'яні ножі, шкребла, різці, товкачки. Найпоширенішим каменем для виготовлення знарядь праці був кремій (твердий, але ламкий камінь, який можна розколоти й отримати потрібну форму).

Прилад для свердління

Знаряддя праці: від давнини до сьогодення

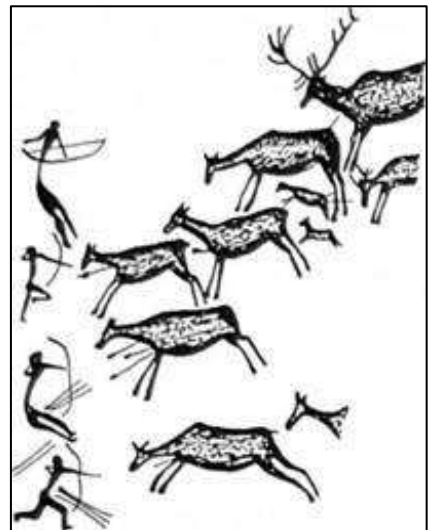
Виробляти продукти харчування люди ще не вміли. Вони знаходили їх у до-вкіллі в готовому вигляді. Такий спосіб господарювання історики назвали **при-власнювальним**.

3. Становлення суспільної організації

Наприкінці льодовикового періоду сталися зміни у тваринному світі. У лісах зникли великі тварини — мамонти, носороги, ведмеді. Замість них з'явилися не-великі тварини, полювання на яких потребувало від мисливців не сили й мужно-сті, а спритності та влучності.

Прийняття до нових умов змушувало вдосконалювати засоби полювання. Так, 10 тис. років тому, як свідчать археологічні дже-рела, люди винайшли лук зі стрілами — пер-ший механічний пристрій, який давав змогу вполювати дичину на значній відстані. Викор-истання лука та списа значно поліпшило умови мисливства і надало людям надійніший засіб забезпечення їжею. З кісток і шкір уби-тих тварин люди виготовляли знаряддя праці, одяг, будували житло.

Археологи стверджують, що близько 40 тис. років тому між людьми в первісних стадах склалися родові стосунки. Люди, які жили ра-зом, почали усвідомлювати, що більшість із них є родичами — батьками й дітьми, братами та сестрами. Цьому сприяло те, що численні

Полювання з використанням луків і стріл

людські стада припиняли мандрувати в пошуках їжі та переходили до **осілого життя** — постійного проживання на певній території. За таких умов склад кожного стада ставав постійнішим і згуртованішим.

РІД — форма об'єднання людей, які мали спільного предка.

СІМ'Я — згуртування чоловіків і жінок для спільного проживання, продовження роду, організації побуту.

РОДОВА ГРОМАДА — об'єднання членів одного роду, які спільно господарювали. У роді могло бути кілька громад.

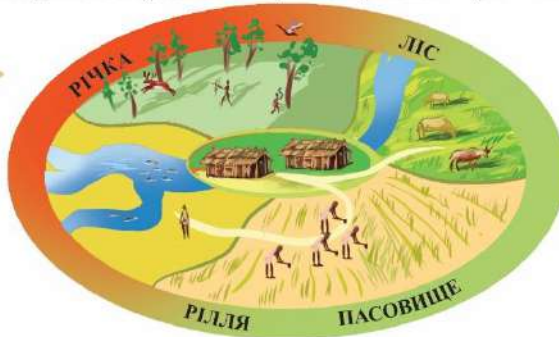
ПЛЄМ'Я — об'єднання кількох родів, які мали між собою господарські та родинні стосунки.

Тримаючись разом, люди утворювали **рід** — згуртування кровних родичів. Це була стійкіша форма об'єднання людей, на відміну від стад, які часто розпадалися чи змішувалися. Щоб вистояти в боротьбі за життя, люди дедалі більше згуртовувалися. Тому утворення родових стосунків було закономірним і неминучим явищем. Складання родових відносин прискорило розвиток людства. Коли рід зростав кількісно, він поділявся на **родові громади (общини)**. Кілька родів, що постійно зналися між собою, згодом об'єднувались у **племена**.

Перед нами — поселення первісних людей. Це — громада, тобто об'єднання людей, які спільно господарюють. Якщо мешканці поселення є родичами, живуть під спільним дахом, працюють на землі разом, худобу випасають на одному пасовищі, тоді це — **родова громада**. На такі громади поділявся рід, якщо кількість родичів ставала великою — до кількох сот осіб.

Побудова родового суспільства: родова громада → рід → плем'я

Життєвий уклад родової громади

4. Родовий лад

Отже, розвиток господарчої діяльності та стосунків між людьми спричинив виникнення нової форми людського суспільства — **родових об'єднань** (родів і племен). Форма організації суспільства у вигляді родових об'єднань називається *родовим ладом*.

У роді й племені господарювали нарівні жінки та чоловіки. Заняття чоловіків — мисливство, воно забезпечувало смачну й поживну їжу, але не завжди було вдалим. Справою жінок було збиральництво. Щодня вони приносили до оселі їстівні плоди та коріння. Це був спосіб постачання хоч і не дуже поживної їжі, зате надійніший, аніж мисливство.

Інша важлива роль жінок — материнство; вони давали життя членам роду, кожен з яких добре усвідомлював, хто його мати. Тож становище матерів у роді було дуже шанованим. Вони відігравали виняткову роль у догляді за дітьми, підтриманні домашнього вогнища, а також доглядали господарство за відсутності чоловіків. Жінки були стабільною, постійною частиною колективу, тоді як чоловіки здебільшого гинули на полюванні чи в сутичках. За цих умов добробут роду залежав від трудової діяльності жінок. Тому саме вони посіли провідне місце в людських колективах — родах і громадах.

Так склалася перша форма родових відносин, що отримала назву **матріархат**. Як свідчать дослідження істориків та етнографів, матріархат був неминучою формою розвитку людського суспільства — усі народи без винятку пройшли через неї у своєму історичному розвитку.

МАТРИАРХАТ (від давньогрец. — «влада матерів») — первісна форма роду, в якому жінкам належала провідна роль в управлінні та господарстві відповідно до умов кліматичних зон.

Кожне плем'я і громада жили далеко одне від одного — мали свою визначену (обмежену) територію, на якій мешкали, полювали та збирали дари природи. Кількість людей у родах і громадах поступово зростала. Ставало дедалі важче здобувати харчування для всіх членів роду самим лише мисливством і збиральництвом. Потрібно було знайти надійніший спосіб забезпечувати себе харчами.

**ПРИЧИНИ ПЕРЕХОДУ
ВІД ПРИВЛАСНЮВАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ ДО ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО**

Зростання чисельності роду, племені	Виснаження природних запасів	Пошук шляхів виживання: • удосконалення знарядь праці; • вирощування їстівних рослин власноруч; • одомашнювання диких тварин
---	------------------------------------	---

Ставав неминучим перехід від збирання (привласнювання) продуктів харчування до їхнього виготовлення. Період привласнювального засобу господарювання завершувався. Вихід був один — удосконалювати знаряддя праці, шукати способи самостійно вирощувати, виробляти продукти харчування, одомашнювати диких тварин.

1. Поясніть, що таке привласнювальний спосіб господарювання.
2. Яка різниця між *родом* і *родовою громадою*?
3. Які види діяльності властиві первісним людям? Як це їх характеризує?
4. Поясніть терміни, що є в схемі, та доповніть її хронологічними межами.

ПАЛЕОЛІТ
МЕЗОЛІТ
НЕОЛІТ
ЕНЕОЛІТ
ЗАЛІЗНИЙ ВІК

5. Як ви розумієте, що таке мартріархат?
6. Чому рід виникає у формі матріархату?
7. Складіть розпорядок дня за родового ладу: а) жінки; б) чоловіка; в) дітей.
8. Чому в боротьбі за виживання виграв «хомо сапієнс», а не неандерталець?
9. Прочитайте уривок з казки, яку написав київський ліцеїст для сестри.

Дайте відповіді на запитання:

- а) що свідчить про те, що автор уже вивчав історію первісних людей?
- б) про які пригоди міг розповісти тато Грізний Мисливець?
- в) чому саме таких наук навчали Бешкетуна в школі?
- г) чого ще, на вашу думку, варто було б навчитися Бешкетуну, щоб його життя було успішним?

Колись давно-давно, якихось сто тисяч років тому, в долині красивої повноводної річки жило плем'я первісних людей — Спритні Бізони. Кілька хиж, укритих шкурами мамонтів, притулилися біля скелястих гір. В одній з них жив хлопчик Бешкетун з мамою Блискавкою, татусем Грізним Мисливцем та маленькою сестричкою Зариною.

Татусь Грізний Мисливець щодня ходив на полювання з чоловіками Спритних Бізонів і приносив до хижі свою частку впольованої здобичі. Іноді біля вогнища він розповідав про свої мисливські пригоди.

Матуся Блискавка поралась по господарству, берегла Гарячий Вогонь, збирала гриби, їстівне коріння та ловила в тенета пташок для юшки.

Хлопчик Бешкетун ходив до школи (так-так — саме до школи!), де діти вивчали такі важливі науки, як мисливство й рибальство, довкілля, наскельний малюнок, будівництво хиж, видобування вогню. Навчали там ще й вичинювати шкури, збирати корінці, долати річку, бігати наввипередки та перестрибувати через струмки...

§ 5. Розвиток господарства. Неолітична революція

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Мотика

2. Матріархат

3. Землеробство

4. Скотарство

а) використання землі для вирощування сільськогосподарських культур;

б) розведення і використання одомашнених тварин (худоби);

в) з давньогрецької — «влада матерів»;

г) давнє ручне знаряддя для обробітку ґрунту під сі-вбу (палиця з кам'яним або металевим клинком).

1. Перші види рільництва та скотарства

Десять тисяч років тому на планеті значно потеплішало, закінчився льодовиковий період. Наставали часи **неоліту**.

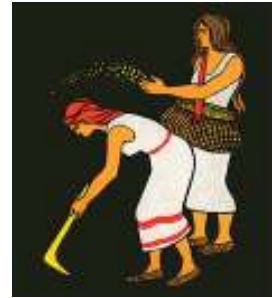
Людина навчилася виготовляти зручніші та міцніші знаряддя праці. Жінки під час збиральництва помічали, що зерна, які впали в м'який ґрунт, дають паростки. Це наштовхнуло людей на думку спробувати вирощувати біля оселі їстівні рослини. Задля цього почали попередньо розпушувати ґрунт палицями-копачками. Із часом створили мотику. Так утворився перший вид землеробства — **мотичне**.

Згодом землеробство поширилося в місцевості з не таким сприятливим кліматом — на північ. Там люди мусили для засівання розчищати землі від лісів. Для цього дерева вирубували, корчували пеньки, а потім усю деревину підпалювали. Попіл, що лишився, мотиками заорювали в ґрунт. Земля ставала родючішою. Так утворився ще один вид землеробства — **підсічно-вогневий**. Завдяки праці землеробів люди отримували зерно, боби, фрукти, овочі, олію, хліб.

Почали **одомашнювати тварин**, м'ясо яких споживали, коли не вистачало здобичі, — виникло **домашнє скотарство**. Воно дало змогу отримати жири, молоко, сир, сметану, вовну. Тварин використовували ще як тяглову силу, щоб зорати поле, перевезти вантажі, їздити верхи.

Використання худоби привело до виникнення **орного землеробства**.

Це була важка праця, не під силу жінкам, тому її виконували чоловіки. Щодалі зростала їхня роль у господарюванні. Чоловіки приносили з лісу дитинчат тварин, які залишилися без батьків або відбилися від стада.

Мотичне землеробство виникло у Північній Африці та в Азії, про що докладно ви дізнаєтеся згодом

НЕОЛІТ —

новий кам'яний вік, період переходу від рибальства й мисливства до хліборобства та скотарства (приблизно VI–IV тис. р. до н. е.).

Орне землеробство

Стародавній скотар

ПАТРИАРХАТ (від давньо-грец. слів *pater* — *батько* і *arche* — *влада*) — організація роду, за якої провідне місце належить чоловікам

ВИРОБНЕ ГОСПОДАРСТВО — спосіб господарювання, за якого людина не збирала в готовому вигляді продукти харчування, а виробляла їх.

НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — це перехід людства від збиральництва та мисливства (привласнювальне господарство) до рільництва і скотарства (виробне господарство), що відбувся за часів неоліту.

Цих дитинчат (поросят, козенят, телят) не споживали одразу, а відгодовували в загонах. Більшість одомашнених тварин живилася рослинною їжею. Винятком були собаки, які жили поруч з людьми без примусу, що було взаємовигідно.

Згодом свійську худобу (стадами, табунами) почали випасати на луках, переганяючи її з місця на місце під наглядом та охороною. Так із домашнього утворилося **відгінне скотарство**. Це була справа переважно чоловіків, які тепер стали головними постачальниками та виробниками їстівних продуктів.

Жінкам залишалися обов'язки нагляду за домашнім господарством. За таких умов керівна роль у колективах поступово переходила до чоловіків. Матріархат змінився **патріархатом**.

Із часом народи, котрі обрали землеробство як головний вид господарювання, залишилися постійно жити на певній місцевості. Вони стали **осілими народами**.

А ті, які обрали для себе головним заняттям відгінне скотарство, змушені були постійно шукати для своїх стад нові пасовища. Згодом вони стали **кочовиками**.

Отже, різні види господарювання зумовили й різні способи життя давніх людей — **осілий і кочовий**.

Із виникненням землеробства й скотарства люди вже не збирали в готовому вигляді продукти харчування, а виробляли їх.

Так занепаз привласнювальний засіб господарювання, натомість утворилося **виробне господарство**. Це було докорінним перетворенням у розвитку трудової діяльності людей, тому вчені назвали цю подію **неолітичною революцією**.

НАСЛІДКИ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ		
ЗЕМЛЕРОБСТВО	СКОТАРСТВО	РЕМІСНИЦТВО
мотичне орне підсічно-вогневе	домашнє відгінне	обробка металів гончарство ткацтво

2. Початок обробки металів і виникнення ремесел

Перехід до землеробства спричинив початок осілого життя. Мешкаючи тривалий час у певній місцевості, люди досконало її вивчали.

Згодом їхню увагу привертала властивість деяких уламків каменю, що, потрапляючи до вогню, ставали м'якими, потім рідкими. Охолоджуючись, вони застигали у формі, якої набули в розігрітому стані. Ви вже, напевно, здогадалися, що ці, начебто кам'яні, уламки були самородками металу.

Першим металом, який почала використовувати людина, була мідь. І це не випадково, бо мідь у великій кількості трапляється на поверхні землі в чистому (самородному) вигляді.

Люди збагнули, що можна використати властивість металів бути переплавленими в нові форми, і здогадалися, як це зробити.

Виробляти знаряддя праці стало зручніше, але мідь не відразу замінила камення як матеріал для їхнього виготовлення.

Люди почали обробляти метали. Це потребувало значного часу, тому спритніші та вміліші люди залишили інші види господарювання й перейшли до обробки й виготовлення металічних виробів. Так народилося **ремесло**.

Згодом поряд з обробкою металів утворилися керамічне та прядильне ремесла. Прядіння, що розпочиналося з плетіння рослин, перетворилося на ткання вовняних ниток і виготовлення тканин. Процес значно прискорився після винайдення ткацького верстата.

РЕМЕСЛО — поточне виготовлення певного різновиду предметів господарювання на основі ручної праці.

Вам уже відомо, що однією з найважливіших причин прискорення еволюції людини було опанування вогню.

Іншою дуже важливою подією для подальшого розвитку людства стало винайдення колеса, що відбулося близько 6000 років тому в Межиріччі, де тоді жили шумери.

До цього люди все носили на собі, тваринах, волокушах, санках.

Перші колеса були зроблені з товстих зрізів дерева. Вони були міцними й надійними, але занадто важкими. Згодом люди вдосконалили колесо: залишили обід і спиці, відповідно полегшили його.

Близько 2000 р. до н. е. шумери облаштовували такими колесами бойові колісниці, а приблизно з 1600 р. до н. е. це нововведення запозичили і єгиптяни.

Залишки дисків-коліс часів кам'яного віку археологи знайшли й у Північній і Західній Європі.

Племена, які користувалися колесами, розвивалися значно швидше: було винайдено гончарний круг, ткацький верстат, млини, транспортні засоби тощо.

3. Зародження торгівлі

ГРОШІ — предмети, що позначають вартість товару, підлягають обміну.

ТОРГІВЛЯ — обмін товарами через посередництво грошей. Сприяє розвитку господарства, але неодмінно призводить до майнової нерівності.

монети — у VII ст. до н. е. в Малій Азії.

Відтоді обмін перетворився на **торгівлю**. Спершу як гроші використовували той чи інший товар. Таку форму торгівлі називають **обмінною торгівлею**. Згодом поселення, що були центрами виготовлення речей для обміну й торгівлі, розрослись і стали містами.

Із виникненням землеробства, скотарства й ремесла між общинами давніх людей склався обмін продуктами виробництва, який відбувався в найзручніших для цього (за розташуванням) поселеннях.

Предметів для обміну ставало чимдалі більше, і поступово для прискорення та полегшення обміну почали використовувати найпростіші **гроші**.

Перші гроші побутували у вигляді предметів — камінців, рідкісних мушель, шкір тварин, худоби, зерна тощо (т. зв. предметні гроші). Металеві гроші виникли на межі II–I тис. до н. е., а карбовані

Різновиди давніх грошей

1. Чому рільництво виникало насамперед у районах із м'яким теплим кліматом?
2. Які види землеробства вам відомі?
3. Які види скотарства вам відомі?
4. Що таке гроші? Чому вони спрощують обмін товарами?
5. Визначте, скільки років тому зародилася торгівля. Позначте цю подію на стрічці часу.
6. Що таке ремесло? Які різновиди ремесла були поширені в первісному суспільстві?
7. Розгадайте ребуси. Поясніть зашифровані слова. Що їх пов'язує?

8. Що змінилось у способі життя первісних людей під час розвитку неолітичної революції?

9. Який спосіб господарювання притаманний:

а) періоду палеоліту; б) періоду неоліту?

10. Який метал першим почали обробляти люди? Складіть невеличке усне оповідання про те, як людина здогадалася використати цей метал. Уведіть у свою розповідь конкретних персонажів. Сформулюйте наприкінці розповіді значення цієї події для еволюції людства.

11. Собака — це вовк, який вирішив жити серед людей. Що, на вашу думку, спонукало його до цього? Яка користь була від цього людям?

§ 6. Духовна культура та вірування людей

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Культура	а) наука про рух, будову й розвиток небесних тіл та їхніх систем;
2. Розкопки	б) обожування сил природи;
3. Астрономія	в) сукупність матеріальних і духовних цінностей, що створило людство;
4. Писемність	г) творче відображення, відтворення дійсності в художніх образах;
5. Мистецтво	ґ) знімання шарів землі з метою добування, розкриття пам'яток старовини;
6. Язичництво	д) система графічних знаків, уживаних для писання в будь-якій мові або групі мов.

1. Знання первісних людей

Якось під час розкопок у Франції археологи звернули увагу на уламок бичачого ребра, на якому помітили подряпини, що правили за позначки. Так давні люди вели лічбу.

Що саме намагалися рахувати наші предки, ми вже ніколи не дізнаємося, але, без сумніву, ця знахідка свідчить про те, що первісні люди вміли здійснювати обрахунки, тобто вони володіли основами *математичних знань*.

Є відомості й про те, що первісні люди знали та вміли використовувати лікувальні властивості деяких рослин, — це був початок *медицини знань*. Люди спостерігали також за тваринним світом і явищами природи, набуваючи *знань про навколишнє середовище*, були добре ознайомлені й із властивостями металів і фарб.

МАЛЮНКОВЕ ПИСЬМО —

письмо у вигляді малюнків, що передають загальний зміст повідомлення.

ПЕТРОГЛІФ

(від лат. *petros* — камінь і грец. *glypho* — вирізьбляю) — стародавнє зображення на скелях, камінні, стінах печер.

Петрогліфи
Кам'яної Могили

Зразки давніх письмен

Звичайно, нагромадження первісних знань відбулося не одразу. Минули десятки тисяч років, перш ніж стародавні люди стали придивлятися до зоряного неба, що сприяло розвитку *астрономічних знань*. Уміли вони орієнтуватися за Місяцем, Сонцем і зорями, створювали найпростіші календарі.

Ці знання допомагали передбачати дію сил природи, спрямовуючи їх на свої потреби. Мандруючи на великі відстані, люди пізнавали географію навколишнього світу. Але найвищим ступенем розвитку первісної культури стала писемність, яка набула форми **малюнкowego письма**.

Малюнки, видряпані на скелях, називають **петрогліфами**. Користування писемністю дало людям змогу зберігати набуті знання та передавати їх нащадкам.

Тепер кожне наступне покоління, спираючись на знання предків, доповнювало їх новими. Так, завдяки винайденню писемності, розвиток культури та господарства помітно прискорився.

Набагато пізніше, у період існування держави, на Сході утворилось алфавітне письмо, про що докладно ви дізнаєтесь згодом.

2. Мистецтво

Пізнаючи навколишній світ і підкоряючи його собі, первісні люди поступово почали відчувати красу, помітивши, що милування красою дарує задоволення. Відтоді люди прагнули оточувати себе красивими предметами домашнього вжитку, наприклад розфарбованим посудом, вишуканим одягом. Вони виробляли зброю, оздоблювали її, прикрашали орнаментами одяг, малюнками — стіни житла. Так виникло **мистецтво** як художнє відтворення духовного життя людей.

У печерах, які первісним людям правили за житло, на території сучасних європейських і азійських країн учені знаходять майстерні малюнки стародавніх митців, що зображують події людського життя. Малювали наші предки фарбою, яку виробляли з розтертих на порошок камінців і соку рослин.

Приклади первісного мистецтва

Численні знахідки візців первісного мистецтва вражають і викликають повагу до наших предків. Справжніми картинними галереями вважають печери Франції (Ле Комбател, Фон де Гом, Ле-Труа-Фрер), Іспанії (Альтаміра), України (Кам'яна Могила, Запорізька обл.). Гідні захоплення первісні зображення мамонтів, бізонів, оленів, диких коней, сцен полювання, чаклунів, унікальних петрогліфів.

Відтворюючи в мистецтві свої почуття та думки, первісні люди глибше усвідомлювали власний внутрішній світ, краще розуміли самих себе, ставали розумнішими, мудрішими, чутливішими.

3. Виникнення релігійних вірувань

Стародавня людина не могла відразу пізнати навколишній світ, зрозуміти явища природи. Їй здавалося, що над нею панують грізні, ворожі сили, перед якими вона відчувала безпорадність. Тому наші первісні предки прагнули по-різному задобрити ці незбагненні сили природи, зробити їх своїми помічниками.

Задля цього стародавні люди приносили цим силам жертви, створювали і виконували урочисті ритуали на їхню честь. Люди вшановували тварин, яких поїдали, бо вважали, що, вживаючи їхнє м'ясо, вони єднаються з тваринами, родичаються з ними.

Так виник **тотемізм** — віра в родинні зв'язки людини з тваринами. Крім цього, ще однією первинною формою релігії був **анімізм** — віра в безсмертя душі, в існування духів, які населяють усе навколо. Одночасно склався **фетишизм** — віра в надприродні властивості окремих «святих» речей, і, нарешті, **магія** — віра в здатність людини силою думок, чаклунством впливати на надприродні сили й залучати їх на свій бік.

ІДОЛ (у язичників) — статуя, що зображує бога.

ЖРЕЦЬ — особа, яка здійснювала богослужіння, жертвоприношення в язичницьких релігіях.

РЕЛІГІЯ — погляди й уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, у їхнє панування над світом.

*Язичницький
релігійний
обряд*

Явища природи, які були для первісних людей незбагненними (вітер, блискавка, грім, дощ тощо), вони уявляли у вигляді дивовижних істот — тварин чи напівтварин-напівлюдей. Зображення цих істот учені знаходять вирізьбленими на скелях чи витесаними з каменю. Мабуть, існували й дерев'яні зображення богів — **ідоли**, але до нашого часу вони не збереглися, бо деревина не витримує випробування часом.

Обряди на честь богів виконували особливі люди — **жерці**, чия посада швидко стала спадковою. Жерці й чаклуни робили підношення й жертви на честь богів, були своєрідними моральними наставниками, володарями знань, лікарями, хранителями пам'яті роду, врешті-решт — психоаналітиками. Бути жерцем виявилось дуже вигідно, бо це забезпечувало впливовість, пільги і, до того ж, чималі статки. Так у первісному суспільстві доби палеоліту виникла **релігія** — віра людей в існування надприродних сил.

*Орнаментовані музичні
інструменти з поселення
Мізін*

Ми не знаємо напевно, але можемо припустити, що давні люди знали музику і вміли танцювати.

Про наявність музичних (духових та ударних) інструментів у кроманьйонців, які жили на території сучасної України, свідчать численні археологічні знахідки, зокрема в первісному поселенні часів палеоліту — Мізін.

Сергій Миколайович Бібіков, видатний український археолог, відтворив гру на музичних інструментах із Мізинської стоянки

За своїм устроєм ці вироби з кістки мамонта та рога оленя близькі до флейт і сопілок (з п'ятьма і більшим числом бокових отворів, що визначають висоту звуку), кастаньєтів (шумові браслети), барабанів (ними, зазвичай, служили черепа мамонта) тощо.

Сергій Миколайович
Бібіков (1908–1988)

Лопатку мамонта ставили майже вертикально і підтримували в такому положенні за шийку, подібно до грифа на сучасних струнних інструментах. Для отримання звуку завдавали удари біля підлопатної ямки.

Тазову кістку мамонта використовували в горизонтальному положенні, подібно до ксилофона. *Таз* встановлювали вертикально, *щелепи* клали на лівий неорнаментований бік.

1. Знать із яких галузей поступово набували первісні люди?

2. Що спонукало людей постійно поширювати та поглиблювати свої знання про навколишній світ?

3. Про які види мистецтва йдеться в цьому параграфі?

4. Прочитайте подані нижче відомості про походження деяких слів та їх тлумачення. Яких історичних понять вони стосуються?

а) Це слово походить від латинського *anima* — *душа* й означає світосприйняття, що ґрунтоване на переконанні в існування душ і духів як першооснови всього, на уявленні про природу як живу істоту.

б) Це слово походить від латинського *religio* — *побожність*.

в) Це слово походить від мови індіанців Північної Америки: *totem* — *тварина, рослина, явище природи*, котрі давні люди вважали своїми родичами і поклонялися їм як божествам.

г) Це слово походить від французького *fetich* — *предмет неживої природи*, який, за уявленнями первісних народів, наділений надприродною силою.

5. Для чого первісному суспільству необхідна писемність?

6. Чому виникла релігія?

7. Чому люди ніколи не зупинялись у пізнанні світу?

8. Навіщо людям потрібно мистецтво?

9. Чому основними персонажами у творчості первісних людей є тварини?

10. Чи хотіли б ви прикрасити свою кімнату зображенням петрогліфів? Яких саме? Чому?

11. Складіть невеличку розповідь за одним із петрогліфів (на вибір).

Якщо ви хочете стати істориком...

12. Чи можна назвати первісних художників талановитими? Обґрунтуйте відповідь.

13. Пригадайте стародавні міфи, які ви вивчали на уроках української та зарубіжної літератур. Застосовуючи власні історичні знання, поясніть, як вони могли виникнути.

14. Чому археологи під час розкопок первісних поселень знаходять переважно жіночі статуетки? Про яку форму родового ладу це свідчить?
15. Прочитайте, як історик Дмитро Степовик написав про працю археологів. Які якості, на вашу думку, має виховувати в собі майбутній археолог?

В уяві школярів археологія постає романтичною професією «шукачів скарбів і пригод». У ній і справді багато романтики, але водночас це одна з найбільш «трудомістких» професій. Щасливим знахідкам передують, як правило, тривалі пошуки, невиправдані надії, розчарування. Навіть будучи переконаним, що під землею, яку він розкопує часто місяцями, неодмінно має бути «щось», археолог не може позбутися сумнівів: оте бажане, виміряне «щось» могли пограбувати злодії ще тисячі років тому.

Виконайте практичну роботу № 2

«Основні стоянки й пам'ятки первісних людей на території України».

I. Теоретична частина.

1. Ознайомтеся з поняттям «археологічна культура».

Археологічна культура — таким поняттям історики й археологи називають згуртування племен, які ще не знали державності, але були поєднані господарчими та культурними зв'язками. На території певної археологічної культури під час розкопок знаходять речові пам'ятки, схожі одна на одну способом виготовлення та оформленням. Археологічна культура має визначену територію та час існування.

2. Прочитайте текст. Складіть за ним план-маршрут для мандрівки степовими просторами у часи палеоліту, мезоліту, неоліту. Нанесіть маршрут на контурну карту (використайте для різних часів різнокольорові олівці).

Могутні скотарі-кочовики степу — хто вони?

Степи на північ від берегів Чорного моря завжди були зручними як для землеробства, так і для скотарства. Хоч опадів тут небагато, проте вистачає родючої землі. Однак чорнозем важко обробляти без тяглової сили тварин. А безкрайні пасовища неначе спокушають мешканців до заняття скотарством.

Тепер помандруємо в другу половину IV тис. до н. е. На північ від нас розквітла трипільська культура, її ми відвідаємо трохи пізніше. А якщо осідлати коня і помчати верхи на південь, то в безмежних степах, що розкинулися перед очима, потрапимо

Наскельний малюнок

до володінь скотарів-кочовиків. Звідки вони походять і яка їхня подальша доля — напевно невідомо. Вони завжди в дорозі — потрібно постійно шукати нові пасовища для худоби. Тому в тутешніх народів обмаль поселень. Їхній побут, ремісництво були не розвинені, примітивні. Кочовий спосіб господарства перешкоджав накопиченню багатства. Нерівність серед скотарів формувалася повільніше, ніж у землеробських народів.

Постійно мандруючи степом, племена скотарів залишали численні **кургани**, які й тепер видно здалеку. Отже, зазначимо, що кургани — це сліди життя й діяльності скотарських кочових народів.

Кургани в степу — сліди життя кочівників

Знаряддя праці мідного віку

Під курганами скотарі ховали своїх вождів, жерців, старійшин. Вони великого значення надавали поховальним обрядам. Кургани для скотарів — символ зв'язку з померлими предками і з певною територією, своєрідні храми. Біля них збирались общини, відбувалися свята, тут приносили жертви богам.

Найвідоміше серед поховань — **Маріупольський могильник**. У ньому археологи знайшли дерев'яні надмогильні споруди у вигляді осель, численні прикраси з кісток, каменю, навіть міді.

Знахідки Азово-Дніпровської **археологічної культури**, яка досліджена сьогодні, свідчать, що мешканці над порогами Дніпра здобували собі їжу за допомогою не тільки скотарства, а й мисливства та рибальства.

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Поселення перших людей і археологічні культури стародавніх скотарів степу на теренах України

Скотарі **середньостогівсько-хвалинської** культури (середина V – середина IV тис. до н. е.) пробували одомашнювати коней, опановували їзду верхи чи не найперші освоїли **відгінне скотарство**. Відганяючи худобу влітку вниз по Дніпру, вони потрапляли в місця, де можна рибалити, полювати, жити зі збиральництва.

Під час розкопок у Середньому Стозі та в інших місцевостях (понад 100 поселень, могильників) виявлено поховання в ґрунтових могилах або кам'яних скринях, із скорченими кістяками, посипаними чорною вохрою, й зі знаряддями праці, посудом і прикрасами з міді, статуетки людей, тварин тощо.

А жителі **нижньомихайлівської** культури (3800–3500 рр. до н. е.) разом із кочовим розвивали й осілий спосіб життя, дедали більше обробляючи землю й оволодіваючи ремеслами. Так, за неоліту, одночасно з трипільською культурою, у степовій смузі сучасної території України кочові народи поширювали заняття скотарством і остаточно перейшли до відтворювального господарювання.

II. Робота з картою.

3. Розгляньте карту на с. 49. Запишіть, які первісні поселення розташовані найближче до вашої місцевості. (Якщо у районі, де ви живете, є первісні поселення, то опишіть їх).

4. Заповніть таблицю за зразком.

Археологічна культура, до якої належить	Назва поселення	Доба, її хронологічні межі	Сучасний регіон України
Азово-Дніпровська	Печера Кіік-Коба	Палеоліт 2 млн р. до н. е. – 10 тис. р. до н. е.	Крим
.....

5. Нанесіть на контурну карту межі археологічних культур і відповідні їм поселення.

III. Дослідницька частина.

6. Складіть власне повідомлення про Мізинське поселення, використовуючи матеріали попередніх параграфів, наведені тут слова та словосполучення для довідки, ілюстрації та додаткові джерела (енциклопедії, Інтернет тощо).

Довідка: археологічна пам'ятка пізнього палеоліту; археологічна культура; Сіверщина; село Мізин, Кіровоградський район, Чернігівська область; близько 18 000 років до н. е.; Мізинський національний парк з археологічним музеєм; Ф. К. Вовк, Л. Х. Чикаленко, В. Є. Куриленко, С. М. Бібіков, І. Г. Шовкопляс та ін.; художник І. Їжакевич, ландшафти минулого, зовнішній вигляд вимерлих тварин і рослин.

Пояснення до малюнків, які стосуються Мізинського поселення (на наступній сторінці):

- а** — картина І. Їжакевича, на якій він відобразив реконструкцію стоянки;
- б** — реконструкція житла первісних мисливців;
- в** — кістки мамонта (колір нанесено червоною вохрою);
- г** — знахідки археологів: стилізовані жіночі статуетки, скульптури-ідоли, фігурки тварин, пташок, браслети, прикрашені орнаментами;

- г — браслет (Мізін, 25 тис. до н. е.);
 д — чаша (Передня Азія, 6 тис. до н. е.);
 е — узор традиційної української вишиванки трипільського походження.

IV. Творча частина.

- Намалюйте узор для сучасної вишиванки, використавши повторюваний орнамент — меандр ().
- Підготуйте гру-екскурсію «Мандри первісним поселенням Мізин». Об'єднайтеся з товаришами в групи, оберіть «екскурсоводів». Решта виконуватимуть роль учнів молодших класів.

Завдання «екскурсовода» — якомога повніше розповісти про життя найдавніших людей, використовуючи ілюстрації з підручника, карти, таблиці тощо.

Завдання «учнів молодших класів» — ставити цікаві запитання «екскурсоводів».

Музей у Мізині

§ 7. Перші археологічні культури на території України

Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1. Виробне господарство		а) виготовлення виробів з гончарної глини: посуду, кахлів, іграшок, прикрас тощо;
2. Гончарство		б) згуртування племен, які ще не утворили держави, але були поєднані господарчими та культурними зв'язками; ознаки: визначена територія, час існування, подібні пам'ятки;
3. Археологічна культура		в) крива, що обертається навколо певної точки, поступово наближуючись або віддаляючись від неї;
4. Спіраль		г) спосіб господарювання, за якого людина не збирала в готовому вигляді продукти харчування, а виробляла їх.

1. Трипільська археологічна культура.

Стародавні люди, які мешкали на території сучасної України, подібно до всього людства за часів неоліту переходили до виробного господарства.

Місцевість півдня України (переважно степова й лісостепова) була зручною для винайдення землеробства та скотарства. Тому на цих землях виникли, подібно до інших районів Європи, початкові, примітивні форми землеробства та скотарства.

Люди вдосконалювали техніку виготовлення кам'яних знарядь праці, виникли ткацтво й гончарство. Поступово скотарські племена, які мешкали в степах України, відокремилися від землеробів і перейшли до кочового способу життя.

У середовищі землеробських осілих племен, які мешкали між Бугом і Дністром, у VI тис. до н. е. виникла землеробська Буго-Дністровська культура, що сягнула дуже високого для тих часів рівня розвитку господарства. Її племена розселилися на територіях сучасної Молдови та Правобережної України між річками Дністер і Буг. Ця археологічна культура існувала до початку IV тисячоліття до нашої ери.

У 1893 р. експедиція археологів, якою керував Вікентій Хвойка, уперше знайшла сліди поселення цих трударів поблизу села Трипільля (Обухівський район, що на Київщині). За науковою традицією, цю культуру назвали за місцем першої знахідки **трипільською**. Час її існування припадає на період від IV тис. до н. е. до середини II тис. до н. е.

Зовнішній вигляд трипільців

Історики не можуть пояснити витоки цієї культури. Одні вважають, що трипільці — це племена місцевих хліборобів і скотарів — Наддніпрянщини та Наддністрянщини.

Інші стверджують, що трипільці прийшли до нас із Молдови чи Балкан. А ще інші доводять, що носіями культури були кілька народів.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (IV–II тис. до н.е.)

2. Господарство, побут і духовне життя носіїв трипільської культури

Чисельність трипільців постійно зростала, оскільки землеробство забезпечувало їх продуктами харчування в достатній кількості.

Тому в III тис. до н. е. збільшувалася територія, на якій вони мешкали. Зростали розміри окремих поселень. Вони сягали 250–400 га, тобто ставали схожими за величиною на міста.

Відомо, що окремі невеликі поселення гуртувались, як правило, навколо одного великого.

Поселення мали незвичайне планування. Вулиці утворювали форму кілець, одна всередині іншої. Від центральної площі вулиці також розходилися променями. У середині II тис. до н. е. такі поселення були оточені захисними укріпленнями. Поселення починають будувати у важкодоступних місцях.

Житла розміщували кількома колами навколо великого майдану. Ці майдани трипільці використовували як загони для худоби. Стіни приміщень будували з плетеного верболозу, який потім обмазували глиною. Цікаво була настелена підлога — на низ клали дерев'яний поміст, а зверху вкривали глиною. Дах був двосхилий, покритий солом'яними або очеретяними снопами. Такі житла мали невеликі округлі вікна.

На сьогодні знайдено сліди близько кількохсот поселень. Тепер ми знаємо про такі поселення трипільців, як Майданецьке, Доброводи, Тальянки тощо. Це сучасні назви поселень, біля яких знайдено пам'ятки трипільців.

Типи поселення та житла трипільців

Деякі міста існували до 80 років, а потім, коли земля виснажувалася та переставала давати врожаї, трипільці спалювали старі будинки, переселялися на нові землі та будували міста заново. Як відомо, трипільці не були войовничим народом. Напевно, їм самим стали загрожувати войовничі сусіди. Трипільці вміли виготовляти знаряддя не лише з каменя, а й з міді, які побутували одночасно. Це було типовим явищем для середини неоліту. Відомо, що, крім великої та малої рогатої худоби, трипільці почали розводити коней.

Археологічні дослідження надали в руки істориків численні зразки гончарного (керамічного) посуду, тобто посуду з випаленої глини. Кераміка з'явилася в епоху неоліту.

Трипільці виготовляли кілька різновидів гончарного посуду.

КЕРАМІКА — неметалічні тверді вироби, виготовлені під дією тепла з подальшим охолодженням.

Керамічними називають вироби і матеріали, що одержують унаслідок спікання глин й їхніх сумішей з мінеральними добавками.

Узагалі, головною прикметою трипільської культури є кераміка. Недаремно трипільську культуру називають **культурою мальованої кераміки**. Посуд трипільців був як ліпний, так і гончарний. Його випалювали в печах. Посуд виготовляли для кухонного, столового та релігійного призначення. Трипільці розфарбовували посуд переважно трьома кольорами: червоним, білим (уважалися символами вогню) і чорним. При цьому кожна місцевість, навіть кожне поселення мали свій улюблений орнамент, притаманний тільки їй. Типовою формою глечиків є груша, трапляються глеки з вузьким горлом, гострими боками.

КЕРАМІКА ТРИПІЛЬЦІВ

Кухонний посуд
великі глечики
та горщики

Столовий посуд
Кухлі, миски,
вази

**Предмети релігійного
призначення**
жіночі фігурки й амулети

Трипільці обожували природу. Імена їхніх богів невідомі, але ми знаємо, що вони, як і всі землеробські народи, найбільше шанували божества родючості, богів сонця та місяця, а також богів, які були покровителями худоби. Поширене й зображення найшанованішої богині — Матері-Землі.

Доволі часто на посуді трипільців бачимо малюнки із зміями, які є символом весни. Мабуть, тому спіраль, у яку згортається змія, була також поширеним символом. Якби ми перенеслися в минуле й подивилися на трипільське поселення згори, то за планом воно нагадало б нам ту саму спіраль. Такий знак для трипільців був символом, кому чи чому слід поклонятися, а можливо, і боятися.

Предмети домашнього вжитку, релігійного призначення трипільці прикрашали символами родючості, життя, сонця, особливо шанувалися сім'я та рід. Пам'ятки мистецтва, предмети домашнього вжитку, одяг, способи розфарбовування посуду свідчать про те, що трипільська культура була світлою, життєрадісною, привабливою. Трипільці любили природу і бажали добра всім навколо себе.

Жіночий одяг часів трипільської культури був різноманітним. Про це свідчать археологічні знахідки, серед яких виділяються жіночі фігурки оголені з елементами одягу і одягнені. Підкреслено характерні особливості силуетів одягу на них дають можливість реконструювати одяг, який існував на той час.

Трипільські ткалі

*Релігійні обряди вимагали
особливого посуду й
вбрання*

*Трипільські жіночі фігурки,
які дають уявлення
про вбрання*

У формах і декорі ритуальних жіночоподібних ваз простежується не тільки силует вбрання, а й його оформлення. Трипільські жінки рясно декорували свій одяг розписом, вишивками, аплікаціями, а й носили прикраси, традиційно татуювали своє тіло, вміли робити нарядні зачіски; виготовляли своєрідні головні убори — сітки, шапочки.

Культура трипільців, як це не раз було в історії людства, поступово згасла наприкінці II тис. до н. е. Причини її зникнення донині ще не з'ясовані.

Найчастішими символами носіїв трипільської культури були Сонце і тур-бик. В окремих групах трипільських поселень, за підрахунками археологів, знаки тварин становлять 14% від усіх відомих знаків, а дерева — 16%.

Серед тваринних зображень трипільців, дослідники відзначили таку статистику: тур-бик — 49,4 %, олень — 2,4 %, коза — 2,4 %, птахи — 1,4% та ін.

Це непрямо свідчить про те, що тур-бик був основною тотемною твариною трипільців. Крім того, ці відомості можуть вказувати на тура, як тварину, яку переважно розводили в трипільських поселеннях.

1. До якої археологічної епохи належить трипільська культура?
2. Звідки походить назва археологічної культури трипільців?
3. Який метал першим почали обробляти трипільці?
4. Які вам відомі господарські заняття трипільців?

5. Позначте на контурній карті поселення трипільської культури.
6. Поясніть, що таке кераміка.
7. Відтворіть схематично план трипільського поселення (вигляд згори)

8. Які види кераміки трипільців вам відомі? Наведіть приклади.
9. Які характерні риси трипільських поселень?
10. Чому можливо реконструювати одяг трипільців попри те, що він не зберігся як такий до наших днів?

11. Намалуйте повсякденне вбрання трипільської жінки.
12. Виберіть кольори, якими трипільці переважно розфарбовували свій посуд. Поясніть свій вибір.

§ 8. Початок формування держави та цивілізації

Доповніть речення.

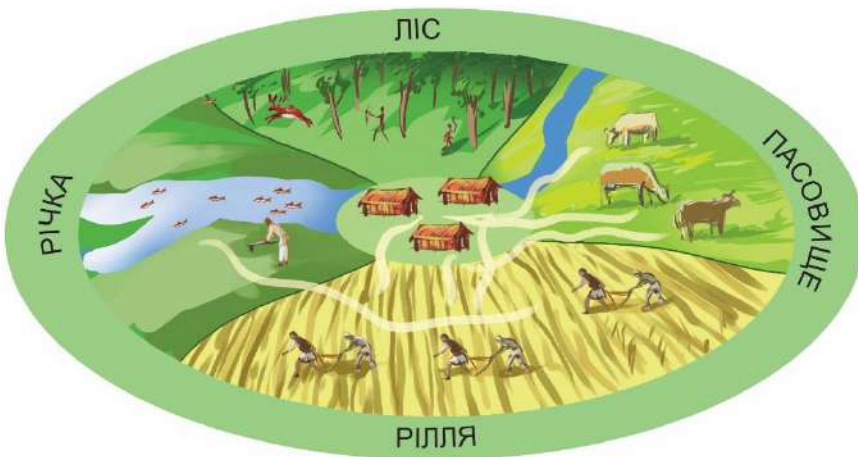
Родова громада — це... Її розпізнають за такими ознаками: ...

1. Розвиток громади. Перші системи влади

Трудові навички людей, їхня майстерність постійно розвивалися, удосконалювалися знаряддя праці. Наставали часи, коли кожна родина могла сама, окремо від общини, виробляти все необхідне для існування.

Завдяки досконалішим знаряддям праці, новим способам виготовлення продуктів харчування в людей з'явилася достатня кількість їжі, що привело до розпаду родових общин. Зникла необхідність працювати великими колективами. Тепер члени родини були спроможні самостійно забезпечити своє прожиття. Кожна сім'я окремо обробляла свою земельну ділянку. Тільки найважчі роботи виконувалися спільно.

Деякі сім'ї з різних причин відселялися з общин, утворюючи окремі поселення. Там збиралися вихідці з різних родів і громад. Разом вони утворювали сільську, або сусідську, громаду (общину).

Життєвий уклад сусідської громади

Наша зупинка в часі — невелике селище. Щось подібне ми бачили, коли потрапили до поселення, де люди жили родовою громадою. Тепер з'явилось щось нове:

- люди живуть сім'ями — кожна під своїм дахом;
- земля поділена на ділянки;
- кожна сім'я обробляє свою ділянку.

За цими ознаками ми розуміємо, що перед нами сусідська громада.

СУСПІЛЬСТВО — сукупність людей, об'єднаних певними (господарчими, політичними тощо) відносинами та спільною територією.

СТАРІЙШИНИ — найшанованіші, найстарші члени роду, радники вождів, перші представники родової знаті.

ЗНАТЬ — люди, відомі своїми подвигами, заслугами; заможні люди та їхні нащадки.

ВЛАДА — право та можливість розпоряджатися, керувати.

ДЕРЖАВА — особливий спосіб організації суспільства, що забезпечує панівне становище одних верств суспільства над іншими.

НАРОДНІ ЗБОРИ — зібрання всіх членів роду, племені, громади з метою обговорення певних справ, питань.

Так у суспільстві склалася перша форма влади.

З появою нерівності в суспільстві незаможні потрапляють у залежність до багатіїв і працюють, віддаючи значну частину продуктів своєї праці. Таке явище називають **експлуатацією**, яка свідчить про розподіл людей на верстви.

Одночасно формується **держава**, яка завжди захищає інтереси панівних класів. Окрім того, держава має на меті створення умов для організації господарчої діяльності, захист від зовнішньої небезпеки і, за необхідності, розширення своєї території за рахунок сусідніх народів і держав.

Держава чи група держав, що мають спільну культуру, пов'язані торговельними та політичними зв'язками, утворюють **цивілізацію**.

Перші цивілізації виникли в долинах великих річок, у районах, де земля була найродючішою: в Африці — давньоєгипетська (у долині ріки Ніл); в Азії — Межиріччя (між ріками Тигр і Євфрат); давньокитайська (біля рік Хуанхе і Янцзи). Центрами таких великих держав ставали найдавніші міста.

Коли в суспільстві формується сусідська громада, це є ознакою того, що люди навчилися виробляти продукту більше, ніж їм потрібно для щоденного споживання. У суспільстві з'являється надлишковий продукт, який можна обміняти на щось необхідне. Тому з появою надлишків у суспільстві починається обмін харчовими продуктами або ремісничими виробами. З виникненням торгівлі частина людей неодмінно збагачується, інша навпаки, збіднюється. У суспільстві виникає нерівність. Усе це відбувається серед людей, які організовані не в родові, а сусідські громади. Отже, запам'ятаємо: наявність сусідських громад — **це ознака формування в суспільстві майнової нерівності**.

2. Поступове ускладнення суспільного життя, передумови становлення держави та цивілізації

Зрозуміло, що врожайність землі не була однаковою. Кращі землі потрапляли до **старійшин** громад і **вождів** племен, яких обирали на народних зборах усіх членів громади. Поступово старійшини та вожді перетворювалися на **знать**, посідаючи панівне становище.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

*Мохенджо Даро.
Вапняна статуя
(III тис. до н. е.)*

Історикам відомо кілька дуже давніх міст, але в них немає єдиної думки про те, яке з них найдавніше. На це право претендує не одне старовинне поселення. Серед них *Мохенджо Даро* і *Хараппа* в Пакистані, яким понад 4,5 тисяч років; *Чатал-Гуюк* і *Єрихон* в Азії, яким по 9 та 11 тисяч років відповідно. Міста були збудовані з каменю, мали фортечні мури, жителі користувалися централізованим водопостачанням. Усе це набагато випереджало загальний рівень розвитку людства, яке на той час здебільшого мешкало в будівлях, складених із тваринних кісток або гілок, укритих шкурами.

1. Визначте основні ознаки привласнювального та відтворювального господарювання. Відповідь проілюструйте прикладами.

2. Охарактеризуйте суспільну організацію влади за первісних часів, ускладнення суспільного життя.

3. Хтось із вас представник родової громади, а хтось — сусідської. Розкажіть один одному про життєвий уклад своєї громади.

4. Хтось із вас — голова патріархального роду, а хтось очолює материнський рід. Спробуйте переконати один одного в перевагах свого суспільства.

7. Кожний учасник вашої експедиційної групи побував у певному часовому періоді первісного суспільства (палеоліті, мезоліті, неоліті, енеоліті). Підготуйте колективний звіт про мандрівку в часі, порівнюючи форми господарювання та спосіб життя за різних етапів первісної доби.

8. Оцініть і запишіть значення первісної доби в історії людства.

9. Розгадайте в робочому зошиті кросворд. У позначеному кольором рядку прочитайте назву терміна. Дайте йому визначення.

1. Назва однієї з двох річок, на землях між якими утворилась цивілізація Межиріччя.

2. Назва однієї з двох річок, у долині якої утворилась давньокитайська цивілізація.

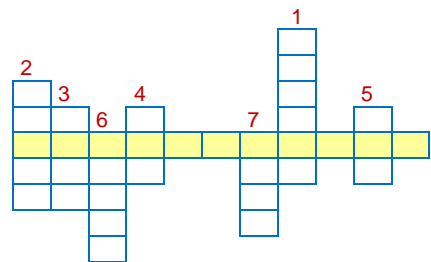
3. Назва однієї з двох річок між якими розквітла цивілізація Межиріччя.

4. Назва річки, у долині якої була давньоєгипетська цивілізація.

5. Форма об'єднання людей за якою, гуртуються кровні родичі.

6. Проводир племені, війська.

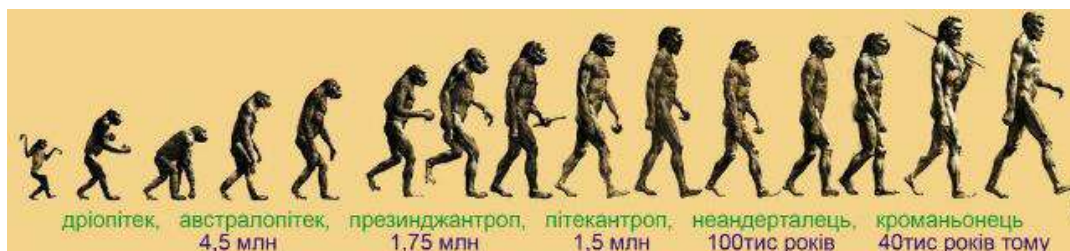
7. Люди, відомі своїми подвигами, заслугами; заможні люди та їхні нащадки.

**Вузлики на пам'ять до розділу
«Первісні спільноти та археологічні культури»**

ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ПЕРІОДІВ, ГОЛОВНІ ВИНАХОДИ ЛЮДСТВА		
Палеоліт (давньокам'яний вік)	2 млн р. до н. е. – 10 тис. р. до н. е.	Первісні знаряддя праці, петрогліфи
Мезоліт (середньокам'яний вік)	10 тис. р. до н. е. – 7 тис. р. до н. е.	Луки, стріли, вогонь, крем'яні знаряддя праці
Неоліт (мідно-кам'яний вік)	6000 р. до н. е. – 4000 р. до н. е.	Наземні житла, гончарний посуд, мідь, ремесла, землеробство, скотарство
Енеоліт (бронзовий вік)	3000 р. до н. е. – 1200 р. до н. е.	Бронза
Залізний вік	1200 р. до н. е. – 400 р. до н. е.	

РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА		
Рід → плем'я → родова громада (община) → сусідська громада (община)		
Види господарювання	Способи життя	Вірування
Привласнювальне, виробне	Кочовий, осілий	Тотемізм, анімізм, фетишизм, магія

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ ЛЮДЕЙ І ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ		
Палеоліт	Збирання, загінне полювання, рибальство	Палиця-копачка, ножеподібні пластини, загострений камінь, скребки, свердла, списи, дротики, голки, гарпуни
Неоліт	Мотичне землеробство, скотарство, полювання, рибальство	Кам'яні зернотерки, мотики, серпи
Енеоліт	Орне землеробство, рибальство, скотарство, ремесла (гончарство, ткацтво), гірничодобувна справа, металургія	Рало, кістяні та рогові мотики, голки, проколки, шила, сокири, серпи з крем'яним лезом, кам'яні зернотерки, булава, крем'яні ножі